

Адабий портрет

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ

**ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВ**

ТОШКЕНТ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
1980

Расулов А.

Озод Шарафиддинов: [Адабий портрет].—Т.:
Адабиёт ва санъат нашр., 1980.—132 б.

Беруний мукофоти лауреати, истеъдодли танқидчи ва адабиётшунос Озод Шарафиддинов, мана, кўп йиллардирки совет адабиётининг улкан проблемаларини ҳал қилишда актив қатнашиб келади.

Танқидчи Абдуғафур Расуловнинг мазкур рисоласида О. Шарафиддиновнинг бой ижодиёти, унинг ўзига хос қирралари хусусида фикр юритилади.

Расулов А. Озод Шарафиддинов.

83Уз

P 3603020400—170
M352(04)—80 183—80

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 й.

ШАҚЛЛАНИШ

«Бизнинг танглайимизни Фафур Фулом шеъри билан кўтаришган,— деб ёзади Озод Шарафиддинов «Дарёдил шоир» бадиясида.— Менга тенгқур авлоднинг руҳий олами, маънавий дунёсини Фафур Фуломсиз тасаввур этиш мушкул. Фафур Фулом бўлмаганда бу олам анчагина гариб, кемтик бўларди». Мана шу қисқа, теран фикрда танқидчи Озод Шарафиддиновнинггина эмас, у мансуб авлоднинг, қолаверса, Фафур Фуломлар авлоднинг моҳияти англашилади.

Ойбек, Фафур Фулом, Ҳ. Олимжон, Қ. Яшин, А. Қаҳҳор, Уйғунлар авлоди қаддини ростлаб, ўзбек совет адабиёти тизгинини ўз қўлига олаётган пайтда О. Шарафиддинев қурдошлари атак-чечак қилаётган, она сундан мириқиб, яхши кишиларнинг меҳр-оқибатидан баҳраманд бўлаётган, танглайи қотаётган эди. 50-йилларга келиб ўзбек совет адабиётида Ойбек, Фафур Фулом, А. Қаҳҳор, Ҳ. Олимжонларнинг ижод мактаблари вужудга келди. О. Шарафиддиновлар авлоди шу мактабларнинг тўнғич талабалари бўлди.

Ижодкорлар авлоди... Санъаткор мактаби... Бу икки тушунча орасида озмунча масофа, изланиш, интилиш машаққатли борли-

гини тасаввур қилиш қийинмас. Баъзан адабиётга авлод сифатида кириб келганлар, ҳар хил сабабларга кўра, на етук санъаткорлар даражасига кўтариладилар, на ижодий мактабларини ярата оладилар. Авлоднинг шаклланиши, вояга етиши учун ижодкордаги ғайрат, истеъдод, интилишнинг ўзи кифоя қилмайди. Кўпинча ижтимоий муҳит, шароит авлоднинг ўсиши, шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Эллигинчи йилларнинг ўртала-рида ўзбек танқидчилиги майдонига янги авлод кириб келди. Бу авлод вакиллари ёш жиҳатидан бир-бирларидан анча фарқ қилар-дилар. Аниқроғи, бўлажак олимларнинг кўпчилиги уруш туфайли ўз вақтида ўқий олмадилар. Улар ўзларидан беш-олти ёш кичиклар билан ўқидилар. Ёшлар жанг май-донидан ўтганлардан ҳаёт тажрибасини, қийинчиликларга чидашни, қатъиятли бўлиш-ни ўргандилар. Ўз навбатида ёшлардаги интилиш, тиришқоқлик уруш қатнашчилар-рини руҳлантирди, уларнинг ғайратига ғайрат қўшди. Натижада, ўз соҳасини чуқур била-диган мутахассислар — адабиётшунослар! етишди. Бунинг устига, эллигинчи йилларнинг биринчи ярмида ўзбек адабиётшуносларидач катта бир гуруҳи Москва, Ленинградга, маш-хур адабиётшунос олимларга шогирд қилиб жўнатилди. Е. Э. Бертельс, К. Л. Зелинский, А. К. Боровков сингари алломалар бўлажак ўзбек олимларини фаннинг машаққатли йў-лига бошладилар, улар диққатини ҳал қилин-маган масалаларга йўналтирдилар, адабиёт-шунослик методологиясини ўзлаштиришда уларга кўмакдош бўлдилар.

60-йиллар арафасида янги авлод адабиёт-

шуносларнинг ўзбек танқидчилигига таъсири аниқроқ сезила борди. Бу ҳол, аввало, умумийлик, юзакиликдан йироқлашиш, аниқлик, изчиллик, проблематикликка интилишда кўринди. Социалистик реализм методининг ўзинга хосликлари, имкониятнинг беқийёслиги, характер, типиклик, сюжет сингарии аниқ масалаларнинг ишланишида, поэзиянинг ҳаёт билан боғлиқлиги, лирик қаҳрамон, поэмачилик тараққиётининг хусусиятлари каби проблемаларга қўл урилишида, драматургияда конфликт ва унинг кўринишлари, ёзувчи ижодини илмий ёритиш, бадиий маҳорат масалаларини янгича талқин қилинишида адабиётшунослик ва танқидчиликдаги ўзгаришлар сезила бошланди.

Ўзбек танқидчилигида конкретлилик, бир масала моҳиятига чуқур кириш ижобий ҳодиса бўлганлигини таъкидлар эканмиз, масаланинг иккинчи томонига ҳам эътибор бериш лозимлигини айтмоқчимиз. Танқидчи-олим кенг мушоҳадали, адабиёт масалаларини атрофлича ёритувчи шахс бўлмоғи лозим. Қолаверса, ҳозирги адабий танқид ижодкордан жараёнга кенг назар ташлашни, Умумиттифоқ адабиётинигина эмас, иложи борича, жаҳон адабиётидаги тенденцияларни ўзлаштириб боришни тақозо қилмоқда. Адабиёт масалаларига комплекс ёндашиш, структурали, системали, семиотик методлар танқидчи-ижодкор олдига янги талаблар қўймоқда. Муҳими шундаки, 50-йилларда танқидчилик майдонига кириб келган истеъдодли мунаққидлар замон талабларига жавоб бериб бормоқдалар — конкретлиликдан кенг миқёсликка интилмоқдалар. Бадиий асарда харак-

тер, сюжет, композиция масалаларини тадқиқ қилиш билан танилган М. Қўшжонов ҳозир поэзия, драматургия, Умумиттифоқ адабиётидаги тенденциялар ҳақида эркин қалам тебратмоқда. Типиклик проблемаси, Ҳамзанинг илмий биографияси ва серқирра ижоди ҳақида тадқиқотлар олиб борган Л. Қаюмов бугунги идеологик кураш масалаларини ҳал қилишда фаол иштирок этмоқда. Ижодларини конкрет масалаларни ҳал қилишдан бошлаган М. Нурмухамедов, Ҳ. Абдусаматов, С. Мамажонов, Б. Имомов, Н. Шукуров ва бошқалар ҳам бугунги кунда жуда кўп масалаларни ойдинлаштиришга қўл урмоқдалар. Истеъдодли танқидчи ўз услубига содиқ қолган ҳолда янги-янги проблемаларга қўл уриб, қамров доирасини кенгайтириб бораверади. Мана шу йўл танқид — адабиётшуносликдаги алоҳида ижодкор мактабининг яратилишига олиб келади.

Озод Шарафиддинов танқидчиликка поэзия «йўлакчасидан» кириб келган бўлса-да, бугунги кунда у етук назариячи, моҳир портретнавис, танқид масалаларини илмий ёритиб боровчи, ниҳоят, уста таржимон сифатида танилди. Биз О. Шарафиддинов ижоди ҳақида тўхталар эканмиз, унинг қурдошлари ижоди ҳам кенг, теран тадқиқот учун имкон беришига ишончимиз комил.

* * *

О. Шарафиддиновнинг «Бизнинг танглайимизни Ғафур Ғулом шеъри билан кўтаришган»,— деган фикридан танқидчи танглайи «мана бу» шеър билан кўтарилган дейиш

роса анойилик бўларди. Лекин (тасодифми ёки қонуниятми) Ғ. Ғуломнинг:

Шўро шонр отди майдонга —
эрк-ҳурлик,
Мазлумалар дилига берди руҳ ва
жасурлик,
Зулм эли чидаёлмай кўп қилди
ғаюрлик,
Отинг, опа-сингиллар, бошдан
бало паранжи,
Куйсин, йўқолсин энди, топсин
жазо паранжи! —

мисралари билан бошланадиган шеъри яратилган 1929 йилда Зубайда ая паранжини ташлаб, эндигина туғилган ўғлини очиқ юз билан кўчага кўтариб чиққан эди. «Мени кашшофлар, янгича ўғил-қизлар ўраб олдилар,— деб эслайди Зубайда ая.— Улар ўғлимнинг бўйнига галстук боғладилар, уни қучдилар, эркаладилар, бошлари узра кўтариб: «Бу эркин дунёнинг фарзанди, озод инсон», дедилар. Қарабсизки, ўғлимга исм ҳам қўйилди».

О. Шарафиддинов О. Ёқубовнинг «Ларза» қиссасига ёзган тақризига «Инсон меҳрга муҳтож» деб сарлавҳа қўйган эди. Чиндан ҳам, инсон учун меҳр ҳамиша тансиқ. Меҳр инсон қалбига куч беради, одамлигини теранроқ англашига ундайди. Самимий меҳрдан баҳраманд бўлганлар, одатда, нурли, файзли, қалбан бақувват бўлиб вояга етадилар. О. Шарафиддинов дунёга келибоқ, эрк нурига чулғанди, озодлик туйғусидан, меҳр-

муҳаббатдан баҳраманд бўлди, ардоқланди. Танқидчи-олим ярим асрлик ҳаёт йўлига назар ташлар экан, меҳр-оқибат кўрсатган кишилар номини эҳтиром билан тилга олади. Озод аканинг қалбида ўчмас из қолдирган муҳтарам зотлардан бири у кишининг буви-лари Тошбиби аядир. Тошбиби ая тўғри сўз, ўйлаб турган гапини тортинмай айтадиган, ҳар қандай шароитда ҳам севимли неварасига бўлган меҳр-муҳаббатини ифода қиладиган аёл эди. Раҳматлик бувисини эслар экан, Озод аканинг чеҳраси нурланиб кетади, унинг бутун борлиғидан энг қадрдон кишиси — Тошбиби аяга бўлган меҳр-ҳурмат сезилиб туради. О. Шарафиддинов ҳурматига сазовор бўлган кишилардан яна бири олимпедогог Қудрат Аҳмедовдир. Озод аканинг мактабда яхши ўқиши, Олтин медаль олиши, қолаверса, адабиётчи бўлишида Қудрат аканинг ҳиссаси улкан. Мен Қудрат ака дарсларида қатнашмаганман, те-мани ёритиш методларидан, ўқувчиларни ўзларига ром қилиш усулларида беҳабар-ман. Лекин у кишининг қандай педагог-инсон эканлиги етиштирган шогирдлари — О. Шарафиддинов туфайли кўпчиликка аён. Шогирдлар таҳсинига сазовор бўлган С. Долимов, Ҳ. Сулаймонов, М. Шайхзода, Н. Маллаев, Қ. Аҳмедов сингариларни энг бахтли кишилар деса арзийди.

Озод Шарафиддинов ҳурмат билан тилга оладиган кишилар сони адабиётимизда талайгина. У «Қитобларим ҳақида ҳикоялар» циклидаги хотираларида қалбига яқин кишиларни, хусусан, шоир Ҳасан Пўлат номини алоҳида ҳурмат билан тилга олади. Ҳасан

Пўлатнинг 30-йилларда адабиётимизга кириб келганлиги, жўшқин шеърлари билан поэзия ихлосмандлари диққатини жалб қилганлиги кўпчиликка маълум. Аммо Ҳ. Пўлатнинг ёшлар тарбиясига эътибор берганлиги, адабиётнинг чин тарғиботчиси эканлиги О. Шарафиддинов мақоласи туфайли кўпчиликка билинди.

ОЛИМНИНГ ОЛАМИ

Ўзбек адабиётида танқидчилик алоҳида соҳа сифатида мавжуд бўлганлиги, танқидчиларнинг бир неча авлоди ижод қилганлиги ҳаммага аён. Лекин яқин-яқингача бизда танқидшунослик ривожланмаган, алоҳида жараён сифатида шаклланмаган эди. Сўнги 10—15 йил ичида ўзбек танқидшунослиги шакллана борди. Бу даврда бирмунча жиддий масалалар ҳал қилинди. Хусусан, яқин-яқингача танқидчилик таркибида фаннинг ўрни қанча-ю, санъатнинг таъсири қанча ёки адабий танқид фанми ёхуд санъатми сингари масалалар ўта жиддий қилиб қўйилар, унга ҳар ким ўз имкони, билими даражасида жавоб беришга интиларди. Танқид спецификаси тўғрисида бирмунча ишлар қилинди. Лекин бу масала ҳали тўла ойдинлашгани йўқ. Қизиғи шундаки, умумсовет адабиётшунослигида танқид масалаларига кейинги йилларда жиддий эътибор берилди бошланди. «Современный литературный процесс и критика», «Методологические проблемы современной литературной критики», «Современная литературная критика» сингари тўпламларда, М. Б. Храпченко, Б. Бурсов, А. Метченко, Ю. Барабаш сингари етук адабиётшунослар-

нинг асарларида адабий танқиднинг ўзак масалалари қўйила бошланди. КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқид ҳақида»ги қарори (1972 йил) танқидшуносликнинг ривожланишида жиддий туртки бўлди. Танқидчиликнинг аҳволи, унинг «ички масалалари» ҳақида кўп мақолалар, тадқиқотлар эълон қилина бошланди. Эстетика билан шуғулланувчилар ҳам, адабиётшунослар ҳам танқидчилик проблемаларига бағишланган илмий тадқиқотларини ярата бошладилар. Ҳозирги танқидшуносликда икки тенденция диққатни жалб қилмоқда. Бир гуруҳ олимлар танқид масалаларини мураккаб, янги методлар асосида ёритиш йўлидан бормоқдалар. Баъзилар танқидчиликдаги анъанавий йўлни давом эттирмоқдалар: адабий жараён, социалистик реализм методи, қаҳрамон масаласи сингариларни ишлаб бормоқдалар.

Танқид спецификасига жўн қараш танқидчилар ижодини нотўғри талқин қилинишига сабаб бўлади. Бизнингча, танқидни бир бутун ҳолда ўрганмоқ, унинг ўзига хослигини аниқламоқ жоиз. Ҳали ҳеч бир ёзувчи танқидчини: «Сен нари тур, фан кишисан», деб ёки олим: «Сен ёзувчилар даврасига бор, фандан йироқсан»,— дегани йўқ, демайди ҳам. Қолаверса, танқидчини оралиқдаги касб эгаси дейиш, авайлабгина айтганда, уни камситишдан бошқа нарса эмас. Танқидчи — ўзига хос соҳанинг ўзига хос маънавий олам яратувчи кишиси. Бадий оламга дахлдорлик — уни қабул қилиш, бойитиш, давр руҳини сингдириш, ниҳоят уни янги авлодга мерос қилиб узатишда ёзувчи билан танқидчи

ижодининг ўзига хослиги намоён бўлади. Ёзувчи ҳам, танқидчи ҳам бир объектга — китобхон оммасига хизмат қилади, ўқувчи маънавий оламни гўзаллаштиришни мақсад қилиб қўяди. Ёзувчи ҳам, танқидчи ҳам ўзигача яратилган маънавий оламни ўзлаштиради, замон руҳини англашга интилади, улкан санъаткорлар ижодхонасида «тахсил» кўради. Ёзувчи ўзигача бўлган адабий-маданий бойликларни, замонни, замондошларни, машҳур ижодкорлар асарларини ҳеч кимникига ўхшамайдиган, бетакрор бадий олам яратиш учун ўрганади. У умуминсоний ижтимоий ҳақиқатларни ўз йўли орқали ёритиб берса, мақсадга эришган, беқиёс бадий олам яратган бўлади. Танқидчи эса буюк санъаткорлар яратган оламни, улар яшаган замонни, ижтимоий ҳаётни ўрганади: қиёслайди, умумлашмалар чиқаради. Бошқача айтганда, у ўз замонига, адабиётга хизмат қилиш учун ўзини тайёрлайди. Танқидчининг вазифаси бадий ижод қонуниятларини кашф этиш, ўтмиш санъаткорлар кашфиётларини ўз замони адабиётига қиёслаш, муҳими, санъаткор истеъдоди ва замон талаби мутаносиблигини кузатиб бориш, унга таъсир этишдан иборатдир. Демак, ёзувчи ҳам, танқидчи ҳам адабий-маданий бойликка бирдай дахлдор, юксак истеъдод, ўзига хос услубга эга бўлган кишилардир. Улардан бири образлар орқали, ҳаётий деталлар орқали фикрлайди. Иккинчиси эса қиёслар, солиштиришлар орқали хулосалар чиқаради, ижод қонуниятларини яратади, жараёнга фаол таъсир этади.

Фикрлашининг ўзига хослигига кўра танқидчи услуби белгиланади. Бадий адабиёт-

дагидай, танқидчиликда ҳам турли услубий йўналишлар мавжуд. Сўнгги йилларда совет танқидчилигидаги уч асосий услубий оқим ҳақида кўп гапирилмоқда. Танқидчиликда кенг тарқалган, бот-бот учрайдиган йўналиш публицистик услубдир. Публицистик руҳ билан публицистик услубни фарқлаш жоиз. Танқидий асар моҳиятини, ўзига хослигини публицистик руҳ белгилайди. Уни барча услубий йўналишдаги асарларда учратиш табиийдир. Публицистик услуб илмий-назарий хулосалар чиқаришга мойил танқидчи асарларида кўпроқ учрайди. Уларда илмийлик, назарий қарашларни қиёслаш, проблемани ёритиш йўлидаги изчиллик диққатни жалб қилади. Публицистик услубдаги танқидчининг «мен»и ўз илмий концепциясини изчил тасдиқлашга интилишида, ўзига хос назарий хулосалар чиқаришида кўзга ташланади. Публицистик услубда танқидчининг билими, қизиқиши, ўз предметига нисбатан аниқ муносабати сезилиб туради. Публицистик услуб илмий қарашларни ҳаётий фактлар билан тасдиқлаб беришни, образли ўхшатишларга тез-тез мурожаат қилишни, янги шакллар излашни тақозо қилади. Бошқача айтганда, танқидчи ўз қарашларини тасдиқлаш, изчил мантиқий йўналишни таъминлаш мақсадида образлиликка, қиёсларга мурожаат қилади.

Танқидчиликдаги йўналишлардан яна бири фалсафий услубдир. Рус танқидчилигида фалсафий услубий йўналишнинг бир қанча тармоқлари бўлиб, уларнинг ўз намояндалари мавжуд. Адабиётшунослик ва танқидчиликда шундай масала, мавзулар борки, улар фалсафий талқинни тақозо қилади. Ҳар қандай

танқидчи ҳам бундай масалаларга ботиниб қўл ура олмайди. Масаланинг илдизини ёритиш, илмий қонуниятлар бирлигига суяниб иш кўриш фалсафий услубдаги танқидчиларга хос. Шундай воқеа-ҳодисалар, ижодкорлар, асарлар борки, улар моҳиятини, жамиятдаги ўрни-ю, хизматини, кишиларга таъсирини ёритиш учун теран илмий мулоҳазаларга берилмоқ, кўпинча идеализм билан материализм аро ўтадиган чегарагача етиб бориш лозим бўлади. Фалсафий оқимдаги танқидчиларда мантиқ кучи изчил бўлиб, улар кўпинча фалсафанинг туб масалаларига яқинлашадилар, икки йўналишдан бирини тасдиқлайдилар. М. Бахтиннинг Ф. Достоевский асарлари ҳақидаги тадқиқотлари, Б. Сучковнинг инсонни тушуниш ва талқин қилиниши ҳақидаги ишлари, М. Ойбек ва В. Зоҳидовларнинг Навоий дунёқараши, асарларидаги фалсафий қарашлар илдизи тўғрисидаги мақолаларида фалсафий услубнинг белгилари кўзга ташланади. Абдулла Ориповнинг «Эҳтиёж фарзанди» мақоласида поэзиянинг фалсафий асослари тўғрисида айтилган мулоҳазалар кишини қувонтиради.

Ҳиссий-образли услубий йўналиш танқидчилигимизда чуқур илдиз отган. Бу йўналиш бадий адабиётнинг ижтимоий-эстетик қимматини ёритишни, бадинийликка алоҳида урғу беришни, танқидчи шахсининг мукамал намоён бўлишини тақозо этади. Бу йўналишдаги танқиднинг хусусиятлари А. С. Пушкиннинг мана бу таърифида тўла ифодалангандай туюлади: «Танқид санъат ва адабиётдаги гўзалликни ва камчиликларни очиб берувчи фан. У санъаткор ўз асарини яратишда амал қиладиган қонун-қоидаларни бус-бутун ўз-

лаштириб олишни тақозо этади. Санъатга муҳаббат бўлмаган ерда танқид ҳам йўқдир. Бадият соҳасида билимдон бўлишни истайсизми?— дейди Винкельман.— Санъатқорни севишга интилинг, унинг асарларидаги гўзалликни ахтаринг»¹. Ҳиссий-образли услубда яратилган асарларда бадийликка интилиш, сўзнинг ранг-баранг товланишига эътибор бериш, ниҳоят, яқини янада таъсирлироқ, қабарикроқ қилиб кўрсатиш кучлироқ бўлади. Бу услубий йўналишдаги танқидчиларда гўзаллик туйғуси аниқроқ сезилиб туради. Озод Шарафиддинов мана шу сўнги услубий йўналишга мансуб танқидчи. Унинг Зулфия ҳақидаги «Қалбимизга яқин шоира» портрет-мақоласи кўпчиликка маъқул ва маълум. Автор гапни шоира ижодининг моҳиятини белгилайдиган шоирона ўхшатишдан бошлайди: «Тўйларнинг тўрини, келинчакларнинг уйини безатиб, ял-ял ёниб турадиган палакларда ажиб бир гўзаллик бор: гўёки моҳир чевар қўллар ўзбек аёлининг севинч ва шодлигини, қайғу ва ҳасратларини ипак қатларига қўшиб тиккандай. Куз япроғидай сўлгин сариқ рангларда айтилмай қолган ҳазин куйлар, алангадай товланувчи қора рангларда фиғонли қалблар оҳи, баҳор гулларидай ёнувчи қизил ва пушти нақшларда қизларнинг қўнғироқ қаҳқаҳаси жаранглаётгандай. Ранглар, нақшлар ва гуллар ўйини заҳматкаш, мунис ва меҳрибон аёл қалбидан қайнаб чиққан унсиз қўшиққа ўхшайди. Ҳа, палакда ажиб гўзаллик бор...

¹ А. С. Пушкин. Танқид ҳақида. Танланган асарлар. 6-том. «Художественная литература» нашриёти. Москва — 1976, 281- бет.

Зулфия ижодини палакка ўхшатгим келади. Унинг шеърларида ҳам чевар қўллар тиккан бежирим нақшлар, камалакдай товланувчи ранглар ўйини бор, уларда ҳам ўзбек аёлларининг олижаноб, латофатли, меҳрибон қалбини кўраман»¹. Эътибор берилса, Зулфия ижодида, танқидчи топиб таърифлаганидай, аёл қалбидаги мураккаб ҳолатлар ўз аксини топган. Танқидчи мақола давомида палакдаги ранглар, жилоларни — Зулфия шеърларидаги жозоба, гўзалликни кўрсатишга интилади. Шундай қилиб, мақоланинг, бошланишидаги бадий ўхшатиш асарнинг бутун моҳиятига сингдириб юборилган.

Гўзаллик туйғуси ҳар учала услубий йўналишдаги танқидчилар учун умумий хусусият. Чунки гўзаллик туйғусидан маҳрум одам танқидчи бўлолмайди. Хўш, гўзаллик туйғусининг таркиби қандай, уни ташкил қилган белгиларни кўрсатиш мумкинми? Гўзаллик туйғуси истеъдод, дид, санъат асаридан завқланиш, унинг гўзаллигини бошқаларга нисбатан теранроқ, нозикроқ ҳис этиш ҳамда ифодалаш қийин бўлган аллақандай табиий ҳолатларнинг узвий бирлигидан ташкил топади. Гўзаллик туйғусидаги муҳим томон, табиийки, истеъдоддир. Бу тушунчанинг қирралари сероб: ҳар ким ўзига керакли томонини ривожлантираверади. Истеъдодни маънавий ташналик, дунё сирларини иложи борича кўпроқ билиш ва билганларини кишиларга айтиб бериш иштиёқи деб ҳам таъ-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Адабий этюдлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1968, 87-бет.

рифлаш мумкин. Бу таъриф кўпроқ танқидчи истеъдодига тааллуқли. Озод Шарафиддинов Ойбек ҳақидаги портретида ёзади: «Ойбекнинг илмий-танқидий мероси билан танишар экансиз, кишини биринчи навбатда, лол қолдирадиган нарса шундаки, олимнинг қизиқиш доираси бениҳоя кенг. У фақат ўзбек адабиёти ҳақида эмас, қардош халқлар адабиёти ҳақида ҳам, рус ва жаҳон адабиёти ҳақида ҳам ёзади. Ёзганда ҳам жуда чуқур билим билан қаламга олган масаласининг туб моҳиятини атрофлича очиб берадиган тарзда ёзади».¹ Ойбек ўзбек, рус, жаҳон адабиёти ҳақида «чуқур билим билан» ёзиш учун қанчадан-қанча китобларни ўқигани, улар ҳақида мулоҳаза юритганини тасаввур қилиб кўрингчи?! Олим Ойбекдаги истеъдод, энг аввало, маънавий ташналик кўпроқ, чуқурроқ билиш иштиёқида сезилади. Одам қанча кўп билса, билганларини чуқур ўзлаштирса, ўйнаб-ўйнаб ёзади, эркин қалам тебратади. Бошқача айтганда, танқидчи асарларидаги образлилик, ҳис-туйғулар сероблигини таъминлайдиган манба чуқур билимдир. Чуқур билим баъзиларни янада мураккаб фикрлашга, фалсафий умумлашмалар чиқаришга ундаса, баъзиларни бадийликка яқинлаштиради, образлилик — ҳиссийликка ундайди. Демак, танқидчи моҳиятини билим, илмий хулоса белгилайди. Шундай қилиб, танқидчининг истеъдоди ўзига хос мазмун касб этади. Озод Шарафиддинов ҳақиқий танқидчи истеъдодига эга. Унинг энг

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Истеъдод жиловлари. Га-
фур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тош-
кент, 1976 йил. 61-бет.

севган нарсаһи, эһг ардоқлайдиган бойлиги, ажралмас дўсти — китоб. Китобга қизиқувчилар ҳам ҳар хил: баъзилар модага берилиб китобга «қизнқадилар», баъзилар ён-веридагилардан уялганларидан китоб оладилар, баъзилар ички, табиий эҳтиёж туфайли китобга ўзларини урадилар. Озод Шарафиддинов китобни севмасдан машҳур одам, хусусан, санъаткор туғилишига ишонмайди. Тўғрироғи, у кишиларга баҳо беришда китобга муҳаббатни алоҳида ўлчов қилиб олади. «Яловбардорлар» китобидаги очеркларда бир ўхшашлик бор: барча очерклар қаҳрамонлари китобни бебаҳо бойлик деб билдилар. Масалан, қишлоқи ўспирин Михайло Стельмах бешта тухумга «Бир тўрва кулгу» сотиб олганлигини ёзса, Петрусь Бровка «унинг учун янги ва сирли олам — китоблар оламининг эшиги очилганлигини» қувонч билан эслайди. О. Шарафиддинов Андрей Упит ҳақидаги очеркида ёзади: «Китоб унинг машаққатли меҳнат билан тўла огир болалигини безаган ягона омил бўлди. Шунинг учун ҳам Андрейнинг энг ёрқин болалик хотираси китоб билан боғланган». А. Прокофьев, П. Тичина, С. Михалков, А. Корнейчук, Б. Кербобоев ва бошқалар ҳам китобни энг қимматли бойлик деб билдилар. Озод Шарафиддинов «Китобларим ҳақида ҳикоялар» туркумини бошлаб берган танқидчидир. У ҳар бир китоби баҳонасида бирор киши характерини очади, унга ўз муносабатини билдиради. Ғафур Ғулом, Ҳасан Пўлат О. Шарафиддинов ҳикояларининг қаҳрамони бўлдилар. Ишонч билан айтиш мумкинки, танқидчи шу туркумини давом эттирса, ме-

муар адабиётимиз катта бойликни қўлга киритган бўларди.

Озод Шарафиддинов характерининг, ҳаётининг кўпгина томонлари китоб воситасида англашилади. Озод акани хурсанд қилмоқчи бўлсангиз, унга ноёб китоб совга қилинг. У шундай яйраб, қувониб кетадики, асти қўяверасиз. Муҳими, у китобни ушлаб туриб, уни қачондан бери қидираётганини, унга нима учун қизиқиб қолганлигини, унда қандай воқеа тасвирланганини сизга айтиб бера бошлайди. Озод аканинг қанчалик серҳаракат, синчков эканлигини кўрмоқчи бўлсангиз, у билан китоб дўконига кириг. У китоб сотувчи билан бир-икки оғиз ҳазил-ҳузул гап қилиб олгач, ҳамма нарсани унутиб китоблар дунёсига шўнғиб кетади. Керакли китобни топиб олса, денгиздан дур олиб чиққан гаввосдай қувонади, мағрурланиб кетади. О. Шарафиддиновнинг яқин дўстлари ҳазил қилишадди: Озоднинг ўзи майли-я, ҳатто машинаси ҳам китоб дўкони олдига бориб таққа тўхтайдди. Мен Озод ака билан кўп саёҳатларда бирга бўлганман. Мамлакатимиздаги энг кичик, энг шинам, «осмон»даги Хорог шаҳридами, Уссурийск тайгасидаги Олтин калит деб аталган туристлар базасидами, тоғли Филоп қишлоғидаги жаннатдай боғдами, Боботоғда яшайдиган чўпоннинг ўтовидами, бахмаллик муаллим хонадонидами — қасрда бўлмайдик эрта тонгда Озод акани бир хил ҳолатда — ётган жойида китоб ўқиётганлигини кўрганман. Озод ака саёҳатни, янги жойларни кўришни, дўстлар орттиришни севади. Лекин бу қизиқиш китобга бўлган муҳаббат олдида ҳеч гап эмас. «Китоб уйингизга узоқ денгиз-

ларнинг мовийлигини, азамат тоғларнинг виқорини, бепоён саҳроларнинг жазирамасини, асрий музликларнинг мусаффолигини, қалин ўрмонларнинг сукунатини, қадимий шаҳарларнинг ғала-ғовурини олиб киради,— деб ёзади О. Шарафиддинов «Китобларим ҳақида ҳикоялар» бадиясида.— Китоб туйғайли қанчадан-қанча халқларнинг фарзандларидан дўст орттирасиз, энг эзгу туйғуларингизга ҳамроҳ топасиз».

Танқидчининг билимдонлиги, яхши асардан завқланиши, жаҳон халқларининг адабий картасини қийналмай «ўқий олиши» масаланинг бир томони, холос. У билганларини адабий жараёнга тадбиқ қила олиши, ўз йўналишини изчиллик билан давом эттириши, муҳими, нуқтаи назари ҳаётда қўлланилаётганига ишонч ҳосил қилиши керак. Бошқача айтганда, танқидчи истеъдоднинг юзага чиқиши, амалда қўллана бошланиши муҳимдир. «Танқидчининг кучи, танқидчининг қадри унинг адабий жараёнга таъсири билан белгиланади.— деб ёзади О. Шарафиддинов «Танқидчилик касби ҳақида» мақоласида.— Адабий жараёнга таъсир кўрсатиш учун танқидчи ғоят чуқур, ғоят салмоқли, далилли фикрлар, муаммолар, мулоҳазаларни ўртага ташлаши керак. Фикр эса ғойибдан ҳосил бўлмайди. Фикр билимнинг ҳосиласи». Имкони бўлса, биз сўнгги жумлани фикр билим ва истеъдоднинг ҳосиласи деб тўлдирган бўлардик. Сир эмас, кўп ва тинимсиз ўқигани билан дурустроқ асар, мақола ярата олмаган танқидчи-олимлар оз эмас. Қўйилган проблема «илдизига» изчил кириб бориш, замон тақозо этаётган

муаммоларни ўз вақтида илғай олиш танқидчи қобилиятига боғлиқ. Танқидчи-олимининг қуролини «ишдан чиқариб», уни чарчатиб, ҳафсаласиз қилиб ташлайдиган тўсиқлардан муҳими — фактларнинг ўжар, зич қатламидир. Фактлар қаршилигини енгитиб, уларни ўз гоёси йўлида «ишлата билиш»да ҳақиқий олим кўзга кўринади. О. Шарафиддинов профессор Фулом Каримов тўғрисидаги «Қамолот» очеркида, «Дўстлик қонуни» проблематик мақоласида эмпиризм касалининг даҳшатини кўрсатиб беради. Ҳаётда, адабиётда қизиқ, китобхонни ром этадиган фактлар мўл. Олим фактлар «қуршовини» ёриб ўтолмаса, яхлит асар ярата олмайди. Фактлар қалин туман мисоли асосий мақсадни хиралаштиради, мақоланинг изчил, бир бутунлигига раҳна солади. Ниҳоят, фактлар ҳар қанча қизиқарли бўлмасин, китобхонни бездиради, фактлар гирдобида айланавериш унинг «жонига» тегади. Чин олим фактлар ичига кириб боради, уларни ўзига тобе қилиб, мақсади йўлида фойдаланади. «Фақат ақл-зеҳн ёрдамида фактларни ҳаққоний талқин қилиш мумкин. Бунинг учун фантазия ҳам даркор. Манбалардаги тарихий фактлар тош ва ғишт мисоли. Ҳақиқий санъаткор шу материалдан хушбичим иморат қура олади»,¹ деб ёзган эди В. Г. Белинский. Озод Шарафиддиновнинг «Ленин ва адабиёт», «Революция ва адабиёт» мақолаларини ўқисангиз юзлаб фактларга дуч келасиз. Муҳими, бу фактларнинг аксарияти сизга таниш. Танқидчи шу фактларни

¹ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. Ленинград. 1948 год, том XI, стр. 110.

аниқ ғояга бүйсундира олган. «Ленин ва адабиёт» мақоласида бир факт шундай изоҳланади: «Масалан Эссен ўз эсдаликларида жуда характерли бир воқеани келтиради. У ёзади: «Ленин бадий асарларнинг гоёвийлигини жуда юқори қўяр ва шунинг учун ҳам ўзи ҳамма асарларини деярли ёд биладиган Некрасовни ҳурмат қилар ва севар эди. Бир кун у мендан «Рус аёллари» поэмасини ёд билишбилмаслигимни сўраб қолди. Мен жавоб бердим: биламан, биламану лекин ҳеч қачон овоз чиқариб ўқиган эмасман, йнглаб юбораман.

— Санъаткорнинг кучи ҳам мана шунда,— деди Ленин,— тўғри юракка бориб тегади». Бу фактдан Ильич бадий асарнинг гоёвий мазмунига эмас, эмоционал кучига ҳам катта эътибор бергани кўриниб турипти». Мазкур мақоласини ёзиш учун танқидчи фактларни асосан илмий адабиётлардан йиққан бўлса, «Революция ва адабиёт» мақоласидаги фактлар ҳам бадий, ҳам илмий асарлардан олинган. О. Шарафиддинов ўзига яқин, қалбидан жой олган, моҳиятини англаб етган фактларни қўллайди. Шу нуқтан назардан «Революция ва адабиёт»даги фактларни кўз олдингизга келтириб кўринг-чи?! Танқидчи мақолада номлари келтирилган ёзувчиларнинг асарларини ўқиган, уларнинг кўплари билан яқиндан таниш.

Сўнги йиллар адабиётшунослиги — танқидчилигида системали, типологик, структурали ўрганиш методлари ҳақида кўп ёзилмоқда. Бу методлар моҳиятини кўп билиш, кўп ўқиш ташкил қилади. Танқидчи бирор масалани ёритар экан, у ҳеч қачон ўз миллий адабиёти

билан чекланиб қолмаслиги, ҳеч бўлмаганда бир неча миллий адабиётлардаги адабий-бадний асарлар таҳлилига ҳам суяниши керак. Етук совет олимлари социалистик реализм методининг актуал масалаларини илғор жаҳон адабиёти мисолида ҳал қилмоқдалар. Миллий танқидчилардан баъзиларигина жаҳон адабиёти, Умумиттифоқ адабиёти миқёсида эркин фикр-мулоҳаза юритадилар. Озод Шарафиддинов миллий адабиётлар ҳамқорлиги ҳақидаги «Дўстлик қонуни», В. И. Лениннинг бадний адабиёт ва санъаткорларга муносабати тўғрисидаги «Ленин ва адабиёт», Октябрь революцияси миллий адабиётлар тақдирида қандай ўзгаришлар яратганлигини очиб берувчи «Революция ва адабиёт» сингари мақолаларида фақат ўзбек адабиёти доирасида фикр юритиши мантиқан мумкин эмас эди. Тўғрироғи, умумсовет адабиётининг нозик, жиддий проблемасига қўл урган экан, танқидчи умумсовет адабиёти миқёсида сўз юритиши лозим эди. Озод Шарафиддинов қўйилган проблема шартларидан ёки ғоявий мақсаддан келиб чиқиб умумсовет адабиётидаги ҳолатларни системали, тартибли равишда акс эттириб боради. Мақолани ўқигач, китобхон ҳам назарий масаланинг ечилганидан, ҳам умумсовет адабиётининг аниқ картинаси билан танишганидан қониқиш ҳосил қилади. Бизда шундай олимлар борки, улар назарий масалаларни чуқур биладилару, миллий адабиётлардаги конкрет ҳолат билан таниш эмаслар. Аксинча, кўпчилик олимлар миллий адабиётлардаги ҳолатни билгани билан умумсовет адабиётшунослиги даражасида мушоҳада юрита олмайди. Системали, типологик ўрга-

ниш методлари бундан кейин совет адабиёти-ни бир бутун, ягона организм сифатида ўрганишни, миллий адабиётларда рўй бераётган ўзгаришларни ҳис қилиб боришни тақозо қилади. Совет танқидчилиги-адабиётшунослигидаги янги методлар тадқиқотчилардан чуқур назарий билимни, миллий адабиётлардаги ўзгаришлар билан атрофлича таниш бўлишни тақозо қилади. Янги методик қарашлар тадқиқотчи масъулиятини оширади, истеъдодли олимлар етишишига имкон беради. Муҳими, совет танқидчилигидаги янги йўналишлар адабиётни чуқур ва атрофлича ўрганиш учун йўл очиб беради. Озод Шарафиддинов умум-совет адабиётидаги йирик масалалар қатори, ўзбек поэзиясининг бугунги ҳолатини, замондошимиз образининг адабиётда яратилишини ва бошқа шу каби масалаларни типологик, системали равишда ёритиб берса, ўзбек поэзияси, адабиётининг ҳозирги ҳолати аниқроқ намоён бўларди.

Ўқувчининг бадий асардан завқланиши ҳақида кўп ёзилади. Лекин илмий тадқиқотнинг ўзига хос шавқи, гўзаллиги ҳақида кам ёзилади. Ленин мукофоти лауреати Чингиз Айтматов ўзининг мароқли машғулотларидан бири адабиётшунос М. Бахтин асарларини ўқиш эканлигини ёзади. М. Бахтин асарларидаги фалсафий мушоҳадалар ўқувчини ўйга толдиради, жуда кўп нарсалар ҳақида фикр юритишга ундайди. Бизда М. Б. Храпченко, А. И. Метченко, Б. Сучков сингари адабиётшунослар ижодининг мухлислари талайгина. Бу адабиётшунослар асарларини бирон нарсани ўрганиш учунгина эмас, фикрни ифодалашдаги гўзаллиқни ҳис қилиш, масаланинг моҳия-

тига кириб бориш йўллари ни кашф этишдаги ўзига хосликларни билиш учун ҳам ўқийдилар. Тўғри, ҳамма ҳам мазкур олимлар «аудиториясига» қўшилиб кета олмайди. Маълум тайёргарликка эга, машҳур санъаткорлар ижодидаги гўзалликни ҳис қилган кишиларгина Бахтин, Храпченко, Сучков сингарилар асарларидан завқлана оладилар. Бизнинг адабиётшунос — танқидчиларимиз шогирд тайёрлаш, илмий иш ёзишда илғор бўлсаларда, чин мухлислар, китобхонлик санъатини эгаллаганлар даврасини кенгайтириш, ўз ўқувчиларини етиштиришда оқсамоқдалар. Тўғри, И. Султонов, Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, П. Қодиров, Л. Қаяюмов, И. Ғафуровларнинг ўз ўқувчилари бор. Лекин гап ўқувчининг бўлишидагина эмас, балки уни доим янги қарашлар, хулосалар билан таъминлаб туришда ҳамдир. Бизда жимжимадор жумлалару шаблон гаплардан иборат мақола, китобларнинг мухлислари кун сайин камайиб бормоқда. Айниқса, ҳозирги кунда билағон, баҳслаша оладиган ўқувчилар етишмоқда. Таниқли танқидчи-олимларимиз шулар талабларини ўйлаб иш олиб боришлари жоиз. Сир эмас, халқнинг маданий даражаси китоб ўқиш, ўқиганларини уқиш, ёзувчи — ижодкор даражасида фикрлаш билан белгиланади. Танқидчилар ёзувчи билан теппа-тенг баҳслашишга қодир, янги асарлар учун йўналиш бера оладиган, қандай қаҳрамон билан дўстлаша олишини асосли исботлаб берадиган ўқувчини тарбиялашлари лозим. Сентиментал асарлару йиғлоқи қаҳрамонларга хайрихоҳ бўладиган, унга бағрини очадиган ўқувчилар замони орда қолди. Ҳозирги ўқувчининг билим доираси

кенг, гўзаллик туйғуси юксак, мукаммал. Бундай ўқувчига маъқул гапни айтиш, уни ўз фикрларига шерик қилиш қийин масала бўлиб қолмоқда.

Озод Шарафиддинов — ўз китобхони, аудиториясига эга бўлган беш-олти танқидчининг бири. Танқидчи асарларида ўқувчини ром этадиган томонлардан бири шундаки, олим қўйилган проблеманинг энг чуқур нуқтасигача етиб боради, қутилмаган ерда янги хулоса, мушоҳадалар билан кишини ром этади. Танқидчи ижодидаги бу нозик нуқтани балки у Ойбек ижодида учратган, устоз маҳоратига қойил қолгандир. «У Алишер Навоий лирикасига бағишланган мақоласида Шарқ поэзиясидаги образлар системасининг айрим хусусиятларини тасаввуф таъсири билан изоҳлайди. Бу ўриндаги энг муҳим нарса шундаки, Ойбек тасаввуф таъсирини қайд қилиш билан чекланмайди, балки бу ҳодисанинг моҳиятини очишга, тасаввуф билан адабиёт ўртасидаги алоқанинг ички мурватларини тушунишга интилади. Бу эса уни тасаввуфнинг гнесеологик илдизларини тадқиқ қилишга ундайди»¹.

Озод Шарафиддинов «Дўстлик қонуни» мақоласида адабий ҳамкорликлар илдизини энг қадим замонлардан излайди, ўзаро таъсир жаҳон адабиётининг бош белгиларидан бири эканлигини таъкидлайди. Аксарият ҳолларда танқидчилар умум ҳолат тасвиридан аниқ хулоса томон борадилар. Бу ҳол айниқса Матёқуб Қўшжонов мақолаларида учрайди. Озод Шарафиддинов «Дўстлик қонуни» мақоласи-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Истеъдод жилolari. Адабий портретлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1976, 62- бет.

нинг асосий қисмини конкрет масалани очиш, адабий ҳамкорликнинг энг чуқур илдизини ёритишдан бошлайди. «Миллий адабиётлар тараққиётининг ҳамма босқичларида уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири адабий жараённинг муҳим омил сифатида кўзга ташланади. Қадимги ҳинд адабий ёдгорликлари араб, форс, тожик ва бошқа Шарқ халқларининг адабий ижодига таъсир кўрсатган. Фирдавсий, Умар Хайём, Ҳофиз, Жомий каби гениал санъаткорлар ўзбек классик шеърининг ривожланишида катта роль ўйнаган. Ўз навбатида ўзбек классиклари ҳам озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, татар адабиётига унумли таъсир кўрсатганлар. Қадимги юнон ва рим адабиётининг бой тажрибаси Уйғониш даврида Сервантес ва Шекспир каби доҳий санъаткорларни озиклантирди. Шекспир тажрибаси XIX асрда романтизм ва реализмнинг камолотга эришишига ёрдам берди»¹.

Танқидчи адабий ҳамкорлик масаласини жамиятнинг ижтимоий-мафкуравий ҳаёти билан узвий боғлиқлигини кўрсатар экан, унинг моҳиятини, тараққиётдаги ўрнини аниқ белгилайди. «Адабий алоқалар ҳар қанча муҳим бўлгани билан янги адабиётларни вужудга келтирмайди, балки адабий жараённи тезлаштирувчи катализатор ролин ўйнайди».

Етук олимлар асарларида гоё ўта аниқ бўлади. Улар мақола гоёсини сарлавҳага чиқаришга интиладилар. О. Шарафиддинов «Дўстлик қонуни» деб ном қўйдими, бутун диққатини, материални, фактларни шу қону-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Биринчи мўъжиза. Адабий-танқидий мақолалар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1979 йил, 67- бет.

ниятни очишга йўналтиради. Танқидчининг «Революция ва адабиёт» мақоласи назарий-публицистик характерга эга. Революция миллий адабиётлар тақдирида, тараққиётида қандай роль ўйнайди? Бу — энг кўп, доим бериладиган савол. Унга шундай жавоб бериш керакки, ҳеч кимда шубҳа, ишончсизлик туғдирмасин. Жавобда фикрлар изчил, хулосалар аниқ, фактлар таъсирли ва ранг-баранг бўлиши жоиз эди. Танқидчи мақолада алоҳида-алоҳида масалаларни ҳал қилиш йўлидан бормайди, унда бир хил оҳанг, минбар нутқи шакли етакчилик қилади. Лекин мақолада аниқ хулосалар мавжуд. Олим революция туфайли адабиётда олтига муҳим янги белги пайдо бўлганини ёзади. Чунончи, революция туфайли ёзувчи идеали ва воқелик аро зиддиятга чек қўйилди, янги воқелик адабиёт учун туганмас ижод манбаи бўлди, адабиёт билан китобхон аро янгича, дўстона муносабат вужудга келди, янги типдаги, марксча дунёқараш билан қуролланган ёзувчи пайдо бўлди, кўпмиллатлик, миллий адабиётлар аро ҳамкорлик янги санъатнинг бош белгисига айланди, коммунистик партиявийлик, халқчиллик янги адабиётнинг юксак фазилати бўлиб қолди. Бошқа бир олим мазкур масалаларнинг ҳар бири бўйича алоҳида китоб ёзиши мумкин эди. (Дарвоқе, бундай китоблар бор). Лекин О. Шарафиддинов мақола бошида танланган оҳангни сусайтирмайди, муҳим фикрларни тезис сифатида айтишни мақсад қилиб қўяди. Лекин мақолада узуқ-юлуқлилик, конспект шакли зинҳор сезилмайди. Аксинча, олим ҳар бир масалани тўла ёритиш учун изчил, лўнда, таъсирли фикр юритади.

Умуман, Озод Шарафиддинов мақолаларида доимо шиддатли, тезкор оҳанг, иложи бори-ча жиддий масалалар хусусида фикр юритиш етакчилик қилади. Олим асарларида теранлик, дадиллик, масштаб кенглиги, ички ишонч кабилардан вужудга келган яхлитлик, бир бутунлик мавжуд. Мен Озод Шарафиддинов асарларида XX асрнинг мураккаб, дадил, улуғвор овози — оҳангини анча узоқ замонда ҳам эштаётгандай бўламан.

СЕҲРЛИ ДУНЁ ТАЛҚИНИ

Танқидчи таланти бадий ижоднинг барча турлари бўйича бирдай — нафосат ва маҳорат билан фикр юрита олишидагинамас, кези келганда, адабиёт тарихи, назарияси, танқидшunosлик ҳақида мукаммал асарлар яратишида, лозим бўлса, ижтимоий фанлар аро ички бирлик, боғлиқлик тўғрисида изчил, дадил мулоҳазаларни ўртага ташлай билишида ҳам кўринади. Эҳтиёж фарзанди сифатида вужудга келиб, фикрлар ривожланишида табиийлик, равонлик сезилиб турган асарларгина танқидчи эътиборини оширади. Етук санъаткорлар машҳур бир принципга амал қилганлар: ёза олмаслигинг мумкин бўлса, қўлингга қалам олма. Тиш пастаси сингари сиқиб, зўрлаб чиқарилган фикр ҳеч кимга наф келтирмайди, завқ уйғотмайди. Афсуски, танқидчилар борки, уқуви етмаган, қалби чопмаган масалаларга қўл урадилар. Шундайлар гоҳ-гоҳида поэзиянинг сеҳрли дунёсига кириб қоладилар, фикрларнинг позик тўрини йиртиб, рангларнинг ажиб тартибини бўзиб, юраги тупша-тузук «уриб» турган сўзларнинг уволига қоладилар. Билмайдиларки, «шеърят оламида сув-сув эмас, болалик эсдаликлари, ёмгир ёмгир эмас, айрилиқ ёшлари, япроқ япроқ эмас, китоб

саҳифаси бўлиши мумкин. Хуллас, шеъринг биринчи навбатда инсоннинг ички дунёси, маънавий бойлиги, руҳий олами, унинг қалбидаги туйғулари ва фикрлари билан боғлиқ»¹.

Товушлар олами аро мусиқийликни, оҳанглар ранг-баранглигини фарқлай олмаганларни музика соҳасига, рангларнинг камалакдай товланишини ҳис этмаганларни рассомликка яқинлаштирмайдилару, негадир поэзияни англашга уқуви етмаган одам танқидчилик — шеършунослик даъвосини қилади. «Шеъринг ҳақидаги танқидда мавжуд нуқсонлардан бири дидсизлик касалидир. Бу касалга мубтало бўлганлар шеърингтаги гўзалликни ҳис қилолмайдилар, ундан лаззатланмайдилар, аксинча, шеър ҳақида шундай ёзадиларки, оқибатда ундан асар ҳам қолмайди», — деб ёзади О. Шарафиддинов «Шеъринг ва танқид» мақоласида.

Ўзбек адабиётида поэзия танқидчилиги узоқ тарихи, бой анъаналари, етук намояндларига эга. Навоий, Бобир сингари даҳо санъаткорлар шеъринг қонунияти, «сўзнинг рангин»лиги хусусида кўп гапирганлар. Халқда поэзияни тушуниш, ҳис қилиш туйғуси ривожланган. У проза, драматургиядаги камчиликларга нисбатан поэзиядаги сакталиликни тез ҳис қилади, гўзалликнинг қадрига ета олади. Ҳозирги пайтда поэзия танқидчилиги олдига янги-янги вазифалар қўйилган. Шеършунос поэзия майдонидаги «ўтоқчи» гинамас, у назмининг таъсир кучини, ижтимоий моҳиятини, ли-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Талант — халқ мулки, УзЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1979 йил, 145 — 146-бетлар.

рик қахрамон қалбидаги нозик ўзгаришларни, шеърятдаги услублар ранг-баранглигини, усуллар серқирралигини ёритиш билан шуғулланади. Озод Шарафиддинов поэзияни чуқур ҳис қиладиган, бу соҳа танқидчилигини юксакликка кўтараётган танқидчилардан бири. У серқирра танқидчи: назария, танқидшунослик билан шуғулланади, проза, поэзия, драматургия танқидчилигида қалам тебратади. Поэзия — О. Шарафиддиновни танқидчиликка ундаган соҳа. Танқидчининг бу соҳада яратган асарлари талайгина. Лекин унинг проза ва драматургия бўйича яратган ишлари на сифат, на ҳажм жиҳатидан поэзия соҳасидаги ишларидан қолишмайди. Лекин барибир, Озод Шарафиддиновни поэзия танқидчиси, шу соҳанинг «мезбони» дегинг келади. Ҳа, тўғриси ҳам шундай. У Ҳасан Пўлат ҳақидаги воқеий ҳикоясида поэзияни ёшлигидан севганини, ҳатто дўндириб шеърлар «ёзганини» айтади. Озод ака шоир сифатида ғўр бўлган бўлса бордир, лекин у Ҳасан Пўлатнинг поэзия ҳақидаги суҳбатларини жон қулоғи билан тинглагани, «поэзияда сув — сув эмас, ёшлик хотиралари» эканлигига ишонч ҳосил қилганлиги рост. Поэзияга бўлган муҳаббат уни университет даргоҳига бошлади, адабиётшунослик касбини танлашга ундади. Аспирант бўлишида ҳам, диссертация ёзишида ҳам, машҳур шоирларнинг адабий кечаларига боришида ҳам шеърятга бўлган муҳаббат етакчи роль ўйнайди. Озод ака Москвада ўқиган, К. Л. Зелинскийга шогирд бўлган йилларини бот-бот эслайди.

— Аспирантлик йилларим қизиқ ўтган,— деб хотирлайди Озод ака.— Ўқишга янги кирган пайтим. Устозим, Қорнелий Люцианович,

мен билан узоқ суҳбатлашди. Хайрлашаётганимизда, қайсидир темада бирон нима ёзиб келишимни буюрди Домлам. Илк топшириқ. Енгни шимариб ишга тушиб кетдим. Вазифани анча тез, осон бажардим.

— Узингиз ёзингизми? — ажабланиброқ сўради устозим. — Дурустсиз-ку!

Мана шу «дурустсиз-ку!» менга жуда қимматга тушди. Узимга ортиқча баҳо бериб юборибман, шекилли. Китоблар ўқибман, томоша, учрашувларга борибман. Қарабсизки, муддат тугаёзибди-ю, ишдан дарак йўқ. Енгни шимариб ишга тушиб кетдим... Домлам ишни қайтиб бераркан, ҳеч нарса демади. Диссертациямни варақляпману ҳушим ўзимдамас: деярли ҳамма бет чизиб-чизиб ташланган. «Бўлмайди», «Тўғримас», «Нега?» деган сўзлар ҳукмдай янграйди қулоғим остида.

Муддат тугаган. Стипендия йўқ. Бугун бўлмаса, эртага ётоқдан ҳам чиқаришади. Ишониб жўнатишган эди. Оилам умид билан йўлимга кўз тикипти. Нима қилиш керак?! Олти ой сурункасига ишладим. Ишладиммас, темамга — поэзияга сингиб кетдим. Ҳамма нарсани унутдим. Ҳаётимдаги ўша кунларни сира унутмайман.

Ишим муҳокамадан ўтди. Устозим Корнелий Люцианович:

— Дурустсиз-ку. Ҳимояга тайёрланинг, — деди мамнун жилмайиб...»

Филология фанлари кандидати бўлгач, Озод Шарафиддинов юзлаб мақолалар ёзди, ўнга яқин китоб чоп эттирди. Аммо ҳалигача у ҳамма нарсани унутиб, берилиб ишлаш хусусиятини йўқотгани йўқ. Аксинча, лоқайдлик билан ёзишни ёзиш демайди, шунчаки яратил-

ган мақола остига имзо чекишни ор деб билади. «Шунчаки, лоқайдлик билан ёзилган асар ўқувчининг нафрати бўлиб ёзувчига қайтади», — деган экан бир донишманд. Озод Шарафиддинов асарларидаги муҳим белгилардан яна бири ҳароратлилик, кўтаринки руҳ, ишонч билан фикр айтишдир. Бу хусусият танқидчи услубини белгилайди. Ойбекнинг илмий мақолалари ҳақида тўхтаб, О. Шарафиддинов ёзган эди: «...ҳар бир мақолада кўзга кўринмаган ҳолда авторнинг шахси мавжуд. Биз уларда тадқиқотчининг синчков тафаккурининг гина эмас, санъаткорнинг қайноқ қалбини ҳис қиламиз. Улар ёзувчининг моҳир қўли билан ёзилган. Уларнинг ҳаммаси юксак дидли кўзатувчининг ўткир нигоҳи билан кўрилган ажойиб тафсилотларга бой»¹. Шунга ўхшаш гапни О. Шарафиддинов мақолаларига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Танқидчининг ўз услубига эга бўлиши — саз, поэзияни нозик ҳис этиши — аъло. Лекин мазкур белгилар танқидчидаги замонавийлик туйғуси билан уйғунлашса, нур устига нур бўлади. Машҳур шоир Расул Ҳамзатов танқидчи Владимир Огнев ижоди ҳақида фикр юритар экан, «...у зиҳор ўз эстетик қобигига ўралашиб қолмайди, адабиётнинг халқ тақдирини билан қондошлигини чуқур ҳис қилган ҳолда замон ва ҳаёт кенглигида эркин парвоз қилади. Ижтимоий-тарихий муносабат унинг эстетик таҳлилини бойтади»², деган ҳақли

¹ О. Шарафиддинов. Истеъдод жилolari. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1979, 68-бет.

² Расул Ҳамзатов. «Поэзия ҳақида этюдлар». «Известия» газетаси. 1978 йил, 17 февраль

хулосага келади. Санъаткордаги замонавийлик туйғуси кенг ва теран билим ҳамда ҳаётни но- зик кузатишнинг ҳосиласидир. Озод Шарафид- динов ўзининг йирик тадқиқотларидан бирини «Замон — қалб — поэзия» деб атади. Бошқача айтганда, танқидчи замонавийлик нима деган мураккаб саволга ўз мақоласи билан жавоб берди. Мақолани ўқисангиз, тарозининг бир палласига замон талабларини, янгича мупоса- батларни, иккинчи палласига 50-йилларнинг охири, 60-йилларнинг бошларидаги ўзбек поэ- зиясини кўйиб, илмий хулосалар чиқаришга интилаётган жўшқин қалбли тадқиқотчини кўргандай бўласиз. КПССнинг XX съезди ҳаё- тимизнинг барча соҳаси учун тааллуқли ма- салаларни ҳал қилди. Совет гуманизми масала- сига алоҳида эътибор берилганлиги санъат ва адабиёт аҳлини тўлқинлантириб юборди, янги ижодий ютуқлар сари ундади. Ёзувчилар инсон характерини бутун тўлаллиги, мураккаб- лиги билан акс эттиришга киришдилар. Маъ- лумки, поэзия инсон қалбининг, ундаги турли туйғуларнинг сўз билан ифодаланишидир. Озод Шарафиддинов «Замон — қалб — по- эзия» мақоласида инсонни тўла ва мукаммал акс эттириш лозим деган принципдан келиб чиққан ҳолда ўзбек поэзиясини таҳлил қилди. Уша давр поэзиясида баъзи чекланганликлар, бир хил ҳолатларни акс эттириш, риторика каби инсон қалбининг тўла очилишига тўсқин- лик қилаётган белгилар мавжуд эди. Озод Шарафиддиновнинг 60-йиллар бошларида ёз- ган мақолаларида замонавийлик, журъат, қатъийлик сезилиб турарди. Танқидчи ўзбек поэзиясини таҳлил қилар экан, битта ўлчов- га — шеърятимизни замон талаби даражаси-

га кўтарамиз деган ишончга амал қилди. Замон талабига жавоб бермайдиган шеър етук, хизматлари улкан шоир томониданми ёки адабиётга энди кириб келаётган ёш ижодкор томониданми ёзилганидан қатъий назар танқидчи изчил йўлдан оғишмайди. Ёш танқидчидаги қатъият аввалига кўпчиликни ҳайрон қолдирди: унга ҳурмат билан қарайдиганлар ҳам, ишончсизлик билан муносабатда бўладиганлар ҳам пайдо бўлди. Қувончлисиз шундаки, ёш, гайратли танқидчининг соф, эзгу ниятини ҳамма тўғри тушунди. Озод Шарафиддинов адабиётга садоқати, поэзияга муҳаббати, эртанги кун ҳақида қайғуриши билан жамоатчиликка танилди-қўйди. Унинг мақолаларидаги хусусиятлардан муҳими шундаки, танқидчи поэзиямизнинг соғлом танасидаги яралар — камчиликларни кўрсатиш билан чекланмас, уларни «даволаш» йўлларини ёритарди. Танқидчи ҳеч қачон тадқиқот объектини ерга уриб юбормайди: поэзиямизда ҳаётбахш руҳ, гўзаллик, соғломлик етакчи эканлигини таъкидлагани ҳолда камчиликларни кўрсатади, уларнинг олдини олиш йўллари ҳақида ўйлайди. Шу ўринларда О. Шарафиддиновни чамандан бегона ўтларни беаёв юлиб отаётган боғбонга, ярани шартта-шартта кесиб патосни чиқариб ташлаётган жарроҳга қийёслаш жоиз. Тадқиқотчи ўзбек поэзиясининг чамани тобора кенгайиб, гўзаллашиб бораётганлигини ранг-баранг услублар, қўлланилаётган ўзига хос усуллар, кашфиёт образлар, уч бераётган янги мавзулар орқали кўрсатади. О. Шарафиддинов поэзия танқидчилигида биринчилардан бўлиб интеллектуал поэзия, унинг хусусиятлари, намояндалари

ҳақида фикр юритди. Интеллектуаллик, тадқиқотчининг таъкидлашича, мушоҳаданинг теранлиги, фикрнинг етуклиги, янгилигидадир. Марҳум Теша Сайдалиевнинг «Янги меҳмон келди дунёга» деб аталган митти шеърини интеллектуаллик намунаси қилиб кўрсатади. Чиндан ҳам, интеллектуаллик тўла маънодаги эркин инсонга хос хусусият. Узини ҳаётнинг, замоннинг, келажакнинг эгаси деб билган кишигина кенг миқёсда фикрлайди, катта гапни айта олади. Инсонни тўла намоён этиш учун санъаткор уни ҳар хил ҳолатларда тасвирлаши лозим. Озод Шарафиддинов «Замон — қалб — поэзия» мақоласида инсонни фақат хушнуд кайфиятда тасвирлаш одат тусига кириб қолганлигини, аслида эса, инсонни баъзан ғам-андуҳда, ўйчан ҳолатда, драматик вазиятда тасвирлаш ҳам поэзия учун табиий ҳол эканлигини кўрсатади.

Озод Шарафиддиновнинг ўзбек танқидчилигига шитоб билан кириб келиши, ундан фахрли ўрин эгаллашининг сабаблари ҳақида ўйлар эканмиз, мунаққид ижодининг яна бир хусусияти диққатни жалб этади. Озод Шарафиддинов адабиётшунослик майдонига кириши биланоқ, келажак ҳақида қайғурди, ёш шоирлар ижодини синчковлик билан ўрганди. «Ниҳоллар» мақоласини ёзди. Бу мақола «Замон — қалб — поэзия» сингари, тадқиқот характериға эга. Лекин ҳар иккала мақоланинг ўз йўналиши, мақсади бор. Синчковлик, конкрет фактлар (асарлар) таҳлилидан кенг умумлашма чиқариш томон бориш ҳар иккала мақола учун муштарак белги. «Замон — қалб — поэзия»да танқидчи кечаги поэзия билан бугунги шеърятни қиёслаш йўлидан

борган, ўзбек шеърининг сифати, бойлиги учун курашган бўлса, «Ниҳоллар»да ёш шоирлар ижодини ўрганар экан, улар орасида эртанги поэзия куртакларини излайди. Ёш шоирлар ижодидаги янгиликни кенг шарҳлашга, унинг келажагини очишга интилади. Танқидчи ёшлар ижодидаги ижобий тенденцияларни тасдиқлагани ҳолда, уларнинг ижодий ўсишида тўсқинлик қилаётган камчиликларни лўнда-лўнда кўрсатиб беради. Таҳсинга сазовор ери шундаки, О. Шарафиддинов «Ниҳоллар» мақоласида келажагига ишонч билан қараган, илк асарларини севиб таҳлил қилган шоирларнинг деярли ҳаммаси 60—70-йиллар поэзиясининг «қаҳрамони» бўлиб етишди. Бу ўринда мен Эркин Воҳидовни, Ҳусниддин Шариповни, Юсуф Шомансурни, Теша Сайдалиевни, Барот Бойқобиловни, Гулчеҳра, Сайёрларни назарда тутаман.

Озод Шарафиддинов шеъри матбуотда эълон қилинган ёшлар ҳақида ёзиб, улар ижодинигина кузатиб қолмайди, балки истеъдодли ёшларга алоҳида муносабатда бўлади. У ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам ёш ижодкордаги имкониятларнинг юзага чиқишига ҳаракат қилади. Масалан, Абдулла Ориповнинг шеърлари матбуот юзини кўрмаган бир пайтда Озод Шарафиддинов унга дўстона муносабатда бўлди, бўлажак шоирдаги истеъдоднинг тўла намоён бўлиши йўлида қўлидан келган ёрдамини, маслаҳатини аямади. Озод Шарафиддинов ва Абдулла Орипов орасида бошланган устоз-шогирдлик муносабати дўстликка, қадрдонликка айланди. Муҳими шундаки, Озод Шарафиддинов А. Орипов ижодини баҳолашда ҳеч қачон шахсий симпа-

тияга берилмади. Объективлик, ҳаққонийликни бош ўлчов деб билди. Умуман, объективлик, ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳақиқатни айтиш О. Шарафиддиновнинг яшаш принципларидан бирини ташкил қилади. Бундай ҳолни талант-ли ёзувчи Улмас Умарбеков мисолида ҳам айтиш мумкин. Улмас Умарбековнинг «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» қиссасига тақризи эълон қилинганида, Озод ака касалхонада эди. Тақризни ўқидиму «Ўзбекистон маданияти» газетасининг мақола босилган сонини олиб, Озод аканинг олдига бордим.

— Уқидингизми? — салом-аликдан сўнг сўради Озод ака. — Биламан, Улмас хафа бўлади. Лекин прозамиздаги мана шу «касаллик» ни шу тақриз муносабати билан айтаман деб ўйламаган эдим. Шундай бўлиб қолди. Лекин барибир санъаткорнинг гражданлик бурчи, масъулияти ҳақида яна ёзаман.

Озод Шарафиддинов «Ҳаётийлик жозибаси ва схематизм инерцияси» тақризидаги мана бу гапларни назарда тутаётган эди. «...Улмас Умарбеков жуда яхши ният билан қўлига қалам олиб, партия ходимлари ҳаётидан ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган, у эски қолиплар ва схемалардан қочишга интилган ва кўп ўринларда бунга муваффақ ҳам бўлган. Лекин шунга қарамай, унинг яратган қаҳрамонлари ҳали бадий мукамаллик касб этган эмас — бундай бўлишига яна ўша схематизм инерцияси халақит берган. Табиий, савол туғилади: нега проза соҳасида кўп йиллик тажрибага эга бўлган иқтидорли ёзувчининг ижодида шу ҳол содир бўлди? Ахир, Улмас Умарбеков

схематизмнинг зарарини жуда яхши билади, ижодида ундан қочишга, қаҳрамонлар характери ҳаётий тасвирлашга интилади-ку? Менимча, бундай зиддиятли ҳолнинг сабабини Ўлмас Умарбековнинг шахсидан изласак, унча тўғри бўлмас. Аниқроқ айтганда, бу қусур фақат Ўлмаснинг қаламигагина хос эмас, балки у бугунги ўзбек прозасида анча кенг тарқалган қусурдир. Биз кейинги йилларда кўпгина ёзувчиларимиз юракдан ҳаётийликка, тирақ ҳаққонийликка интилганини, лекин асарида охир-пировардида схематизм инерцияси салбий таъсир кўрсатганининг гувоҳи бўлдик. Бу ўринда гап фақат истеъдод устидагина бораётгани йўқ — ҳатто истеъдодли деб тан олинган айрим ёзувчилар ижодида ҳам сўнгги йилларда шундай қусур намоён бўлмоқда. Хўш, бунинг боиси нимада? Нима учун биз ҳамон схематизм иллатидан батамом қутулиб кетолмаяпмиз? Гап шундаки, схематизм адабиётнинг тасвир воситалари, композицион приёмлари, сюжет яратиш принциплари, характер ва тип барпо қилиш масалалари билангина эмас, биринчи навбатда, бадий тафаккур билан, санъаткорнинг ҳаёт ҳодисаларига муносабати, уларни умумлаштира олиш иқтидори билан боғлиқ. Санъаткор ҳаётни кузатар экан, ҳаёт ҳодисалари ҳақида мулоҳаза юртар экан, уларнинг реал нисбати ва таққосларидан келиб чиқмай, улар ҳақидаги тайёр тасаввурлардан, аввалдан мавжуд қолиплардан келиб чиқади. Бундай ҳолларда ҳаёт ҳақиқати ёзувчига керагидан ортиқ кескин, шиддатли, юмшатмаса, силлиқлаб тарашламаса бўлмайдигандай кўринади. Санъаткор ичидаги аллақандай муҳаррир унинг елкаси

оша ёзганига қараб, қаламини эркин ва бема-
лол югуришидан тийиб туради, бундай ҳоллар-
да асарда асл ҳақиқатнинг ўзи эмас, балки
шаклан ҳақиқатга ўхшаган, лекин моҳиятига
кўра ундан жуда олис турадиган ясама нус-
хаси пайдо бўлади. Схематизмнинг энг ашад-
дий зарари ҳам мана шунда. Ҳаёт ҳақиқати
қаршисида ҳадиксираш, уни баралла овоз
билан айтиш ўрнига бир чимдим-бир чимдим-
дан намоён этиш — бадий асарни кўламдан
маҳрум этади, заифлаштиради, умрини қис-
қартиради»¹.

Озод Шарафиддинов ижодининг бошлани-
ши даврида ҳам ёш ижодкорларга алоҳида
эътибор билан қараган эди. Ҳозир ҳам, орадан
қарийб ўттиз йил ўтгач, ёшлар ижодини чу-
қур ўрганувчи, таҳлил қилувчилардан бири
Озод Шарафиддиновдир. Танқидчи характери-
даги бундай фазилатни ҳаммада ҳам учрата-
вериш қийин. Кишининг ёши улғайган сари
вазифалар ҳам жиддийлашади, катта-катта
муаммолар диққатни жалб қила бошлайди:
ёшлар ижоди билан шуғулланиб ўтиришга
фуркат топилмайди. Аслида-ку, гап фуркатда,
юмушларнинг жиддийлашиши, катта миқёсга
ўтишидамас. Вақт оқими кишини жисмонанги-
на эмас, руҳан, қалбан ҳам қаритади. Кўпинча
ёш ижодкорлар ҳақида ёзиш учун дид, тушун-
ча, муносабат ўтмаслашиб қолади. Натижада,
ёшлар ҳақида ёзиш ёшларнинг ўзига ҳавола

¹ Озод Шарафиддинов. Ҳаётийлик жозибаси ва схематизм инерцияси. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1979 йил, 14 сентябрь.

қилипади. О. Шарафиддинов сингари тапқилчилар дидларининг ўтмаслашиб, билимларининг саёзлашиб, муносабатнинг хиралашиб қолишининг олдини оладилар: ўқийдилар, ёшлар қалбига йўл топадилар, ўлар билан руҳан бирга бўлишга интиладилар. О. Шарафиддиновнинг А. Орипов ҳақидаги «Қалб ёлқини», Абдулла Шер тўғрисидаги «Шоирнинг баҳорий сози» мақолаларини ўқийсизми, «Талант — халқ мулки» китобидаги ёшлар ижодига бағишланган тадқиқотларни кузатасизми, янги фикр айтишга интилишни, ёшлар ижодидаги ютуқ ва камчиликларни лўнда-лўнда кўрсатишга ҳаракатни сезасиз. Замондан ортда қолиш, ҳаётнинг илгор сафларида бораётганлардан ажралиб кетиш учун қалбнинг салгина мудраши, тараққиётга бепарво бўлишгина кифоя. Озод Шарафиддинов ҳаёт завқини, маъносини тиниб-тинчимаслик, руҳан тетик бўлишда деб билишидан, қулогини доим замон қалбига тутиб туришидан қатъий назар, мана бундай гапларни ёзади: «Очиғини айтганда, кейинги икки-уч йил ичида ҳар хил сабаблар билан ёшлар ижодини кўнгилдагидай мунтазам кузатиб боролмаган эдим. Ўтган йилнинг охирида Эркин Воҳидов уйга телефон қилиб, Езувчилар союзида ёшлар шеърини ҳақида суҳбат ўтказиб беришимни илтимос қилди... Суҳбатга тайёргарлик охирлагани сари алланечук таассуф ва ўкинч кўнглимнинг бир четини хижил қилаверди. Ўйлаб қарасам, мен ёшлар поэзиясини бир неча муддат эътиборимдан қочириб, ўзимни ўзим катта неъматдан, ажиб бир маънавий бойликдан маҳрум қилган эканман. Сўнгги ойлар мобайнида мен ўзим учун «ҳозирги ёшлар поэзияси» деб атал-

ган бир дунёни кашф этдим»¹. Бундай гапни ўзига ўта талабчан одамгина ёзиши мумкин. Озод аканинг диққатидан ёшлар ижоди, ундаги янгиликлар четда қолганлигига ишонмайсан киши. Озод Шарафиддиновни танибмизки, у киши университетда бўлмасин, Ёзувчилар союзи ёхуд редакцияларга кирмасин, дарҳол атрофига ёш ижодкорлар тўпланади. Озод ака лекция ўқиётган аудитория олдида албатта кимдир у кишини кутиб турган, муҳим масала бўйича маслаҳат олишга чоғланаётган бўлади. Домланинг кўп вақти лекция ўқишдан кўра индивидуал суҳбатларда ўтади. У кишини гоҳ аспиранти билан диссертация планини кўриб чиқаётган ҳолда, гоҳ ёш шоирга ниманидир уқтираётганида, гоҳ бир гуруҳ ижодкорлар даврасида радио ва телевидениедаги эшиттириш режасини пухталаётганда кўрасиз. Озод ака университетга, дарсга китоб-дафтар, конспект кўтариб келмайди, лекция уйига албатта бирон олим ёки ижодкорнинг ишини қўлтиқлаб кетади. О. Шарафиддинов кўрган, тасдиқдан ўтган иш, одатда, Илмий Советдан ҳам, редакциялардан ҳам қайтмайди. Ёшлар билан ишлашда О. Шарафиддинов битта принципга қаттиқ риоя қилади: ёш олимми, ёзувчими матбуотда кўриниши, кўпчиликка танилиши лозим. Унинг шогирдлари орасида кўпчиликка танилмай, илмий жамоатчилик диққатини ўзига тортмай диссертация ҳимоя қилгани йўқ ҳисоби. Аспирантлик давридаёқ матбуотда кўринишга одатланган олим кейинчалик ҳам

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Талант — халқ мулки. «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1979, 105 — 106-бетлар.

тинч турмайди: мақолалар ёзади, китоб чиқаришга интилади. Бундан етти-саккиз йил муқаддам О. Шарафиддинов ҳали ҳеч кимга таниш бўлмаган Санжар Содиқовни танқидчилик майдонига бошлаб кирган, унга илмий ишда ютуқлар тилаган эди. Ҳозир республика танқидчилари орасида Санжар Содиқ, Михли Сафаров, Маҳкам Маҳмудов, Ортиқбой Абдуллаев, Маҳмуд Саъдий ва бошқаларни ҳамма танийди. Озод ака қайси шогирди ҳақида гапирмасин, унинг фазилати намоён бўладиган воқеаларни эслайди. Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз: у бирон шогирдидан ранжиган бўлса, аламини ичига ютади. Ўзи ранжигани учунмас, ўша шогирд бошқаларни ҳам ранжитиши мумкинлигидан куйинади, азоб чекади. Қисқаси, Озод Шарафиддинов устоз сифатида фақат олимнигина етиштирмайди, инсонпарвар, юксак қалбли одамни тарбиялайди. Бу эзгу иши билан у фахрланади.

Озод Шарафиддинов шогирдлари илм соҳасидамас, бадий адабиёт соҳасида — шоирлар, адиблар орасида ҳам талайгина. Ёш ижодкорни тарбиялашда ҳам Озод аканинг ўз ақидалари бор. Ёш ижодкор асарида ноёб фикрни учратса, оҳорли обрларни кўрса, муҳими, адибнинг истеъдодига ишонса, уни сал орттириброқ мақташдан, китобхонга тавсия қилишдан чўчимайди. Чунки ҳақиқий ижодкор ўзига берилаётган баҳонинг қимматини аниқ белгилайди: мақтовлардан «эриб» кетмайди, аксинча, яна ҳам масъулият билан ишлашга интилади. «Шеъринг эстафетаси давом этади» мақоласида О. Шарафиддинов ёш шоира Фароғат Камолонинг «Гўдак» шеърига, ундаги мана бу

мисраларида ифодаланган образли фикрга эътибор беради:

Гўдак ким: у менинг тинимсиз ўйларим,
Шеър бўлиб қуйилар дилу жонимга.
У тинмай тортқилар дунё эшигин,
Дунё эшик очар ҳаяжонимга.

«Ўйлайманки, бундай машқи баланд шоирадан келажакда анча нарса кутиш мумкин»,— деб ёзади танқидчи.

Ёшлар ижодини ўрганар экан, танқидчининг кўзи М. Солиҳ шеърларига тушади. Уларда баландпарвоз сўзлар, ортиқча бўёқлар кўрмайди. Лекин шоир шеърларида кишини лол қолдирадиган образлар, сиртдан қараганда ораларида ҳеч қандай боғлиқлик бўлмаган воқеа, нарсалар аро қиёслар унинг диққатини тартади. Шоир оддий, увоққина деталь орқали ватангадонинг фожиасини кўрсатади. О. Шарафиддинов ёшларга мақтовдан кўра тўғри йўналиш кўрсатиш манфаатлироқ эканини тушунади. У ҳар қачон шеър билан назмбозликни фарқлаш лозимлигини уқтиради. Шеър кашфиёт, борлиққа янги нуқтадан қараш, онгимиз, шууримизга янгича озиқ беришдир. Янги туйғу, оҳорли фикр бўлмаган жойда назмбозлик пайдо бўлади. «Хуллас, бугунги ёшлар шеъриятида назмбозлик жиддий қусурлардан бири сифатида мавжуд. У ҳар қанча янги қиёфага киришга уринмасин, моҳияти эскича қолган — назмбозлик йўлида ёзилган шеърлар, чинакам ҳаётийликдан ва оригинал поэтик фикрдан маҳрум, китобий шеърлардир»¹.

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Талант—халқ мулки. «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1979, 111-бет.

Ёшлар поэзиясида оламнинг кемтик тасвири танқидчини ташвишга солади. Бу камчиликни ҳаётни чуқур ўрганиш, дунё ва кишилар ҳақидаги билимни кенгайтириш, ижодкор масъулиятини теран ҳис қилиш орқали тугатиш мумкин. Шоир Асқад Мухтор Ҳамид Олимжон ҳақидаги хотирасида қизиқ бир фактни келтиради. Ҳамид Олимжон Асқад Мухтор билан илк учрашувидаёқ унинг шеърларидаги камчилик — оламнинг тор тасвирланишини айтган, кўп юришни, ҳаётни кузатишни маслаҳат берган экан.

О. Шарафиддинов мақолаларида ёшлар шеърлятида гражданлик масъулияти етарлича эмаслиги таъкидланади. Бу камчиликни енгиш йўллари кўрсатилади. Танқидчи Усмон Азимов, Азим Суюн, Муҳаммад Солиҳ, Шавкат Раҳмон, Муҳаммаджон Раҳмон, Сулаймон Раҳмон, Хуршид Даврон, Шукур Қурбон, Садриддин Салимовларнинг шеърларини ўқир экан, эртанги поэзиямизнинг тўлиқ, ранг-баранг, етук бўлишидан қувонади. Озод Шарафиддинов адабиётга эндигина кириб келаётганларнинг асарларинингина қунт билан ўқимайди. У Миразиз Аъзам, Раззоқ Абдурашид, Анвар Эшонов, Маъруф Жалил сингари ўзларидаги имкониятларни юзага чиқараётган шоирлар ижодидаги ютуқларни таъкидлайди. Хуллас, ўзбек поэзиясида пайдо бўлаётган янгилик ҳам, камчиликлар ҳам танқидчи назаридан четда қолмайди.

Бадий ижоднинг қайси турида бўлмасин жанр талабларига қатъий риоя қилиш талаб этилади. Ёзувчи повесть ёзиб, асарини роман деб атаса ёхуд ҳикоя материални «чўзиб» повесть яратса, танқидчилик бу нотабийлик-

ка дарҳол эътибор беради. Поэзия ва драматургия танқидчилиги ҳам жанр талабларига қай даражада риоя қилинаётганлигини кузатиб боради. Афсуски, танқидчилик жанрларига жиддий эътибор бериш, ҳар бир шаклнинг талабларига риоя қилиш, уни изчил кузатиб бориш ҳануз сезилмайди. Танқидчи кўпинча, қандай шаклда бўлмасин, фикрини ифода қилишгагина интилади. Гоҳо бир мақоланинг ўзида ҳам обзор, ҳам бадиия, ҳам проблематик тадқиқот жанрининг белгилари сезилиб туради. Танқидчилик маданиятини кўтаришда, маҳорат масалалари ҳақида гапирганда жанр талабларига риоя қилинишини ҳам назарда тутиш жоиз. Ҳозирги танқидчилигимизда ҳамма танқидчилар ҳам жанр қонуниятларида келиб чиқиб иш кўравермайдилар. Озод Шарафиддинов танқидчилик жанрларини тўла тушунувчи, уларнинг ички тузилишига риоя қилувчилардан бири. Унинг тадқиқот мақоласи обзордан, эссеси тақриздан аниқ белгилар билан ажралиб туради. Мана, О. Шарафиддиновнинг жиддий асарларидан яна бири — «Йиллар ва йўллар». Бу асарни жанрига кўра илмий-тематик обзор дейиш ўринли. Узоқ тарих, бой анъаналарга эга бўлган адабиётни баҳолашда, тажрибаларни умумлаштиришда обзор жанри муҳим ўрин эгаллайди. Танқидий обзорнинг илк намуналарини XIX аср рус танқидчилигида учратамиз. 1815 йилда «Ватан ўғли» журналида обзорнинг дастлабки намунаси кўзга ташланади. Танқидчилардан Бестужев-Марлинский, И. Киреевскийлар илк обзорларнинг муаллифлари бўлганлар. Улар ижодида обзорнинг хронологик ва тематик турлари учрайди. Обзор жанри адабиёт тарақ-

қиётида муҳим роль ўйнаган асарларга диққатни жалб қилишни, кўзга аниқ ташланадиган услубда ёзилишни тақозо қилади. Виссарион Григорьевич Белинский ўзининг муҳим асарларини обзор жанрида ёзишга интиланган. Машҳур танқидчининг рус адабиёти ҳақидаги йиллик обзорлари қандай муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги маълум. В. Г. Белинский 1841 йил рус адабиётига баҳо бериш учун Кантемир даври адабиётидан обзорни бошлайди. Рус адабиётидаги улкан ёзувчилар, улар яратган мактаблар, машҳур асарларни Европа адабиётининг етук асарлари билан қиёслар, қисқаси, рус адабиётидаги муҳим босқичлар, адабий йўналишларни кўздан кечирар экан, танқидчи ўша бой адабиётни бугунги асарларга қиёслайди. Бошқача айтганда, В. Г. Белинский жуда катта талабдан, юксак босқичдан туриб, 1841 йил адабиётига назар ташлайди, кўзига йирик асарлар ташланмаганидан афсусланади. У нигоҳини умид билан эртанги адабиётга, яратилажак асарларга қаратади. В. Г. Белинский ҳар бир мақоласининг қизиқарли, баҳсли бўлишига, ички зиддиятлар курашига асосланишига интиланган. «1841 йил рус адабиёти» обзори А ва Б орасидаги диалогга асосланган. Машҳур танқидчи йиллик обзорлардан ташқари, тематик обзорлар ёзишга ҳам эътибор берган. Унинг «Рус повестининг тараққиёти», «Танқид ҳақида нутқ» мақолалари ҳам фактларга, назарий умумлашмаларга бойлиги билан диққатни жалб қилган.

Совет танқидчилигида обзор жанри кенг тарқалди. Ҳозирги танқидчиликда обзор энг зарурий жанрлардан бири бўлиб қолмоқда.

Бизда тематик, йиллик обзорлардан ташқари, ўзаро яқин адабиётлар обзорини ёзиш, аниқ теманинг бирор қиррасини кенг ёритувчи обзорлар яратиш тажрибаси қўлланилмоқда. Хусусан, «Литературное обозрение» журнали обзорнинг янги-янги шакллари топмоқда.

О. Шарафиддиновнинг «Йиллар ва йўллар» обзорини адабиётшунослик мулкига киритиш ўринлими, танқидчилик асари ҳисоблаш жоизми, деган савол ҳам туғилади. Маълумки, адабиётшунослик узил-кесил хулоса чиқарадиган, ҳар бир асарнинг ўрнини аниқ белгилайдиган фан. У кўпинча тугаган жараённи текшириш объекти қилиб олади. Адабиётшунос асари назарий умумлашмаларга бойлиги, илмий хулосаларнинг қатъий ва асослилиги билан ажралиб туради. «Йиллар ва йўллар» асарида бир қанча проблематик масалалар кўтарилади. Олим уларни ўз билими, тушунчасига кўра ҳал қилишга интилади. Бу хусусиятларига кўра мазкур асарни адабиётшунослик тадқиқотлари қаторига киритиш жоиз. Иккинчидан, Озод Шарафиддинов 60-йиллар поэзияси юксаклигидан туриб ўзбек шеърятининг тараққиёт йўлини кузатишни мақсад қилиб қўйди. Бу жиҳатдан «Йиллар ва йўллар»да қўлланилган метод В. Белинскийнинг «1841 йил рус адабиёти» обзорининг усулини эслатади. В. Белинский бой тажрибалар нуқтаи назаридан анча ғариб 1841 йил адабиётини баҳолаган бўлса, О. Шарафиддинов эллик йил ичида юксакликка кўтарилган ўзбек поэзиясидан мағрурланади, унинг тараққиёт йўлини назардан ўтказишга киришади. Шундай қилиб, «Йиллар ва йўллар»ни танқидчилик асари деб аташ ҳам ўринли. Фикримизни да-

лиллаш учун мазкур тадқиқотни кўздан кечи-
рамиз.

О. Шарафиддинов «Йиллар ва йўллар» асарида ярим аср давомида ўзбек поэзияси эришган ютуқлар мустақкам заминда вужудга келганлигини кўрсатмоқчи бўлди. Иккинчидан, автор ўзбек поэзияси ўта мураккаб, поэтик, жиддий ўрганишни тақозо қиладиган воқеа эканлигини тасдиқлайди. О Шарафиддинов ўз тадқиқотида тўғри йўналишни танлайди: поэзиямиз тарихида жиддий ўринга эга, аммо танқидчилик диққатидан четда қолиб келаётган шоирларга, асарларга кўпроқ эътибор беради. Тадқиқотчи поэзиямизнинг нодир асарлари, кўпчиликка яхши таниш, совет поэзияси анталогиясидан ўрин эгаллаган асарларни тилга олади, лекин уларни қайта бор таҳлил қилиб ўтиришни лойиқ топмайди. Обзорда йигирманчи ва ўттизинчи йиллар поэзияси жиддий, илмий таҳлил қилинади. Лекин Улуғ Ватан уруши даври поэзияси обзорида янги, оҳорли фактлар унчалик кўп эмас. 60-йиллар поэзияси танқидчининг «Замон — қалб — поэзия», «Ниҳоллар», «Лирик поэма», «Поэма ва қаҳрамон» мақолаларига материал бўлган эди. «Йиллар ва йўллар»да яна шу материалга мурожаат қилинади. Лекин муаллиф бу материални энди янги нуқтаи назардан текширади, баҳолайди, хулоса чиқаради. Обзорнинг бош гояси эллик йиллик поэзиямизнинг ютуқларини таъкидлаш, рўй берган камчиликларни кўрсатиш, унинг новаторлик моҳиятини ишонarli ёритиш бўлса-да, конкрет давр, жанрлар таҳлилида алоҳида-алоҳида илмий хулосалар чиқарилади. Бу хусусий хулосалар обзорнинг илмий қимматини оширади.

20-йиллар поэзиясини таҳлил қилар экан, танқидчи, табиийки, гапни Ҳамза поэзиясидан бошлайди. Бу поэзиянинг ҳам шаклан, ҳам мазмунан новаторлик моҳиятини таъкидлайди. Мураккаб даврни ўтиб, Октябрь инқилобига етиб келган ўнлаб шоирлар ижодини таҳлил қилар экан, О. Шарафиддинов Ҳамза поэзиясини етуклик ўлчови қилиб олади.

Танқидчи инқилоб арафасида ўзбек поэзиясидаги маърифатпарварлик йўналиши ва унинг намояндалари ижодини жадидизм оқимидан ажратиб баҳолайди. У миллий буржуазиянинг мафкурасини ҳимоя қилувчи жадидизмнинг моҳиятини бундай белгилайди «1905 йилдан кейин Туркистонда миллий буржуазия идеологиясининг ифодаси бўлмиш реакцион жадидизм оқими кенг томир ёя бошлади. Бироқ бу оқим зоҳиран қараганда кучлидай кўринса-да, аслида ҳали туғилмай туриб инқирозга юз тутган истиқболи ноаниқ синфнинг идеологияси бўлгани учун заиф ва мўрт эди.

Афсуски, кўпгина илмий ишларда жадидизмнинг ана шу хусусиятига етарли баҳо берилмайди, унинг моҳияти, ички заифликлари, ғоявий қарама-қаршиликлари, тарихдаги ўрни тўғри очилмайди, кўпинча жадидизм кўзимизга қўш кўринади-ю, натижада 1905—1917 йилларда Туркистондаги маданий-адабий ҳаётнинг бирдан-бир ифодачисига айланиб қолади»¹. Ҳозир 1905—1917 йиллар адабиётини илмий ўрганиш ва ёритишда адабиётшу-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Биринчи мўъжиза. Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1979, 91-бет.

нослигимиз талай ишларни амалга оширди. Ғ. Қаримов, М. Юнусов, И. Мирзаев, Б. Қосимов, Э. Каримов, А. Жалолов ва бошқаларнинг тадқиқотлари, мақолаларида инқилобга ча бўлган қисқа, лекин мураккаб давр тўғри, изчил методологияга асосан ўрганилади.

О. Шарафиддинов тадқиқотида 20-йиллар поэзияси ҳақида кенг мулоҳаза юритилади. Бу давр поэзияси бой, ранг-баранг, ички курашларга тўлиқ. Уни чуқур тадқиқ этиш лозимлигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Олим бу давр поэзиясидаги етакчи тенденцияни тўғри белгилайди: кучли зиддиятларга қарши курашда ёш, навқирон ўзбек совет поэзияси шакллана борди. «Йиллар ва йўллар»да совет платформасида изчил турган ижодкорлар асарлари ҳам, миллатчилик руҳидаги шоирлар ижодидаги ўзгаришлар ҳам кўрсатилади. Хусусан, тадқиқотда Чўлпоннинг инқилобдан кейинги дастлабки йиллардаги миллатчилик, тушкунлик руҳи билан суғорилган поэзияси, «Чигатой гурунги» атрофида уюшган шоирлар ижодидаги аксилинқилобий руҳ, ниҳоят, «Ёш ўзбек шоирлари» тўплами ҳақида мулоҳаза юритилади. Ишда изчил революцион позицияда турган ҳамда 20-йилларнинг ўрталарида адабиётга кириб келган янги дунёқарашдаги ёшларнинг миллатчилик, пессимизм майлидаги поэзияга қарши олиб борган кураши ҳақида фикр баён қилинади. Назаримизда, 20-йиллар поэзиясини барча мураккабликлари, ички зиддиятлари, ютуқ ва камчиликлари, етук тенденциялари ва оғишлари билан яхлит, илмий ёритиб бериш зарурияти етилди.

О. Шарафиддинов поэзия тараққиётида, баъзи шоирларнинг тўғри позицияни эгаллаш-

ларида РКП(б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июнь резолюцияси аҳамиятини кўрсатади. Сидқий Хондайлиқий, Ажзий, Тавалло, Меҳтарбодлар шу резолюциядан кейин узилкесил янги мафкура йўлини танладилар. Тадқиқотда 30-йиллар поэзияси кенг таҳлил қилинади. Олимнинг бу давр поэзияси ҳақидаги назарий хулосаларини проза ва драматургияга ҳам бемалол тадбиқ этиш мумкин. Муаллиф поэзияда рус шеърятининг таъсири натижа-сида пайдо бўлган янги белгилар ҳақида ёзадими, қаҳрамон проблемасини ишлашдаги янгиликларни қаламга оладими, шоир ва халқнинг узвий бирлиги туйғусини ёритишга киришадими, социалистик реализмнинг шеърятимиз моҳиятига сингиб боришини кузата-дими — доим қонуниятларни кашф этиш, ил-мий-назарий умумлашмалар чиқариш йўлидан боради. Шу давр поэзиясидаги хатоликлар илдизи вульгар социологик «назариялар», лефчилар, конструктивистлар концепциялари-га бориб уланишини исботлайди. Чунончи, 30-йилларда бир қатор шоирлар инсонни, унинг маънавий дунёси, ҳис-туйғуларини, ўй-ларини ёритиш ўрнига техникани, машиналар-ни биринчи планда тасвирлаганлар. Натижа-да, техника, ҳаракатдаги завод-фабрикалар инсон ақл-заковатининг самараси эмас, аксин-ча, инсон машиналар — техниканинг мурвати-га, қисмига айланиб қолган.

Олим 30-йилларда поэзия майдонига кириб келган шоирлар ижодини, ёшларнинг шеърятни бойитишга қўшган ҳиссаларини ишонарли ёритади, беш йилликлар даврида яратилган муҳим поэмаларни таҳлил қилади, улардаги новаторлиқни очишга интилади. Хусусан, у

Усмон Носирнинг «Нахшон» поэмасида революционернинг шаклланиши жараёни тўла, ишонarli ёритилганлигини кўрсатади. Озод Шарафиддинов шеър, поэмаларни таҳлил қилишда ўзига хос услубни қўллайди: асарнинг ижтимоий-эстетик, бадий қимматини бир бутунликда кўрсатишга интилади. «Нахшон» поэмасидаги бош қаҳрамон характери ҳақида гапирар экан, масалани асарнинг умумий тўқимасига, барча компонентларига узвий боғлиқ ҳолда кўрсатади. Умуман, 30-йиллар поэзияси чиндан ҳам адабиётимиздаги сифат ўзгаришнинг, ўсишининг, социалистик реализмни тўла эгаллашнинг намунасидир.

О. Шарафиддинов уруш ва урушдан кейинги ўзбек поэзиясида маҳоратнинг кучайганлигини, шеърятимиз ғоявий жиҳатдан балоғатга етганлигини конкрет мисолларда ёритади. Тадқиқотчи урушдан кейинги давр шеърятинда поэмачиликнинг тутган ўрнини алоҳида таъкидлайди. У «Уста Ғиёс» (Мирмуҳсин), «Қизлар» (Ойбек), «Катта йўлда» (Асқад Мухтор) поэмалари ҳақида қисқа, лекин чуқур умумлашмалар чиқаради. Тадқиқотда янги давр поэмачилигининг муҳим белгиларини ёрпотилади. Умуман, Озод Шарафиддинов поэма назарияси, унинг хусусиятларини чуқур англайди. У поэмалар ҳақида гапирар экан, янги мулоҳазаларни ўртага ташлайди, бу жанрнинг янги қирраси ҳақида назарий хулоса айтишга чоғланади. «Йиллар ва йўллар»да 60-йиллар поэзиясидаги тематик ранг-баранглик, лирик қаҳрамон характерини очишдаги интеллектуализм, фикрий теранлик, фалсафий умумлашмага интилиш ошганлигини кўр-

сатишга урғу берилади. Озод Шарафиддиновнинг бу муҳим тадқиқоти Э. Воҳидов, А. Орипов сингари ёшлар поэзиясига жиддий назар ташлаш билан якунланади.

«Йиллар ва йўллар» тадқиқотида олимнинг чуқур билими, поэзияни теран ҳис қилиши, илмий-назарий хулосалар чиқара олиш қобилияти, фактларни атрофлича таҳлил қилиш хусусияти яна бир карра сезилади. «Дўстлик қонуни», «Революция ва адабиёт» сингари асарларида танқидчи материални Иттифоқ адабиёти миқёсида олган эди. «Йиллар ва йўллар»да фақат ўзбек поэзияси материали билан чекланилган. Лекин ҳар бир давр поэзиясидаги қонуниятларни очиш учун олим қанчадан-қанча илмий асарлар ўқиганлиги, рус ва бошқа халқлар поэзияси тараққиёти билан танишиб чиққанлиги сезилиб туради.

О. Шарафиддиновнинг кўп ўқиши, китоб шайдоси эканлиги ҳақида гапиргандик. Аслида, ўқимасдан, билимини донм кенгайтириб, уни янги қарашлар билан бойитиб бормаган олимни учратиш мумкин эмас. Лекин ўқишда ўқиш, билим эгаллашда эгаллаш бор: баъзилар ўқиган нарсаларини кўр-кўрона адабиётга тадбиқ этадилар. Бундайлар яратган асарларни ўқиб, уларда илгари сурилган фикрлар таниш, бошқа асарларда аввал ҳам учраганлигини сезиб қоласиз. Фикрни бошқа олимлардан олиб, уни миллий адабиёт фактлари билан ўраб-чирмовчи олимлар ҳам йўқ эмас. Сўнгги йилларда мана шундай «илмий ишлар» йўлини тўсиш чоралари кўрила бошланди. Чин олим ўз йўлига, илмий концепциясига эга бўлмоғи лозим. Олимнинг иқтидори мустақил,

ҳали бошқалар томонидан айтилмаган фикрларни ўртага ташлашида кўринади. Озод Шарафиддинов мақолаларининг тансиқлиги шундаки, уларда адабиётимиз тараққиётига хизмат қилувчи, янги йўналишни белгиловчи ўринли фикр айтилади. Олим деярли ҳар бир мақоласида ёзувчиларимиз ижодида кўп такрорланадиган камчиликлар, касалликларни тўғри белгилайди, уларни даволаш йўллари кўрсатади. О. Шарафиддинов мақолалари, асарлари чоп этилган газеталар, журналлар қўлма-қўл бўлиб кетишига, ўқувчилар орасида кенг тарқалишига ҳам шу хусусият сабабчи бўлса керак.

Ёзувчидан эртанги кун хусусиятларини ёритиш талаб қилинади. Санъаткор ўтмишни чуқур англаса, бугунги тараққиётни тўғри ҳис қилса, у албатта, эртаги кун қиёфасини бехато «чиза олади». Шундай фикрни танқидчига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Аниқроғи, эртанги кунни ҳаммадан илгари қаршилаш, адабий жараён авангардида бориш танқидчи вчун энг зарурий хусусият. Адабий танқидчи бадий ижодни таҳлил қилар экан, ундаги асосли, илдизи мустаҳкам белгиларни алоҳида таъкидлаши, уларнинг кенг томир ёйиши йўлида хизмат қилиши даркор. Танқидчилар ҳам ҳар хил: баъзилар яқин келажакни ҳам аранг «кўрадилар», айримлар узоқ-узоқларни ҳам бемалол тасаввур қиладилар, бир неча йиллардан кейин баҳсларга сабаб бўладиган масала ечимини олдиндан айтиб берадилар. Озод Шарафиддиновнинг танқидий мақолаларида олдиндан кўриш хусусияти кучли. Маълумки, бир неча йил муқаддам «Ўзбекистон маданияти» газетаси адабиётимизда социалистик реализм

методининг шаклланиши мавзусида баҳс уюштирди. Шарқ халқлари адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиши масаласига бағишланган илмий конференция бўлиб ўтди. Озод Шарафиддинов газета уюштирган баҳсда қатнашмади. Илмий конференция ишида иштирок этди. Танқидчи ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг таркиб топиши, шаклланиши масаласига 60-йиллардаёқ мурожаат этган эди. 1963 йилда у «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерклари» ҳақида мақола ёзди. Тадқиқотчи адабиётимизнинг методи социалистик реализм бўлганлигини тасдиқлар экан, унинг шаклланиши жараёни масаласига алоҳида урғу беради. Инқилобдан кейин ёзувчиларимиз асарларида сентиментализм ва символизм элементларининг кўринишида бўлмасин, реализм йўлидан интилаётган санъаткорларнинг фольклорга алоҳида эътибор беришларида бўлмасин, адабий тилни шакллантириш йўлидаги уринишларда бўлмасин — барчасида янги типдаги санъаткорнинг шаклланишидаги мураккаб жараён кўрсатилади. Инқилобдан кейинги йилларда ёзувчилар янги асарлар ёзиш, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашиш, буржуа миллатчиларига қарши курашда изчил позицияни эгаллаш билан чекланмадилар «...кўпчилик ёзувчи ўз ичидаги «ички душманга» ҳам қарши курашган. Бу «ички душман» ғоявий душман эмас, балки тўла маънодаги, янги типдаги совет ёзувчиси бўлишга халақит берадиган эски психология қолдиқлари, ҳаётнинг билимнинг етишмаслиги, реалистик методни ўзлаштиришга халақит берадиган эски традициялар таъсири, баъзан эса ғоявий позиция-

нинг етарли аниқ эмаслиги каби нарсалардан ташкил топади»¹.

Яқин-яқинларда ҳам аруз вазнининг поэзиямиздаги ўрни, имкониятлари, бу жанрни танлаган шоирнинг адабиётдаги ўрни масаласида ҳам жиддий тортишув, баҳслар бўлди. Аруз вазнининг ўрни, имкониятлари ҳақида аввало пролеткультчиларнинг ўзбек адабиётидаги вакиллари гап бошлаган, традицион вазнга нисбатан оппозицияда турган эдилар. «Йиллар ва йўллар» мақоласида Озод Шарафиддинов бу масалага ўзининг узил-кесил муносабатини билдиради. «Гап шундаки, вазн — шеър иморатини қуришга ёрдам берадиган асбоб, холос. Бу асбобнинг, иш қуролнинг нечоғли самарали экани уни ишлатувчи устанинг маҳоратига, санъатига боғлиқ. Уста нўноқроқ, чала мулла бўлса, поэтик истеъдод улашилаётганда охиrhoқда бориб қолган бўлса, аруз вазнидагинамас, бармоқда ҳам бирон дуруст натижага эриша олмаслиги мумкин. Чинакам поэтик асар яратиш, ғоявий чуқур, бадий юксак шеърлар ижод қилиш фақат вазнгагина боғлиқ эмаслиги ўзбек совет поэзияси тажрибасида неча марталаб исбот қилинган»². Бу гапга изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак. Демак, Озод Шарафиддиновни танқидчи сифатида машҳур қилган хусусиятлардан бири, унинг узоқни кўра билиши,

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерклари» ҳақида. «Шарқ юлдузи» журнали, 1963 йил, 3-сон, 150 — 151-бетлар.

² О. Ш а р а ф и д д и н о в. «Биринчи мўъжиза. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1979, 91—95-бетлар.

адабиётшунослик истиқболига ўткир назар ташлай олишидир.

Озод Шарафиддинов ижодида йиллик-хронологик обзорлар ҳам муҳим ўрни эгаллайди. Унинг «Шеърятимизнинг янги уфқлари» обзорида 1976 йил поэзияси таҳлил қилинса, «Шеърят эстафетаси давом этмоқда» обзорида 1977 йилда яратилган шеър урфлари назардан ўтказилади. 1978 йилда яратилган поэмалар обзори «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1979 йил 18 март сонидан босилди. Босиб ўтилган йўл, тугалланган адабий жараён ҳақида фикр юритиш нисбатан осон кўчади: материаллар жамланган, танқидчиликнинг асарлар ҳақидаги баҳоси айtilган, муҳими, асарларнинг вақт синовига қай даражада тоб бера олганлиги аниқлашиб қолган бўлади. Ҳаракатдаги адабий жараён хусусиятларини мукамал кўрсатиш, айниқса, кун сайин пайдо бўлаётган янгиликларни илғаш, улар ҳақида ҳукм юритиш мушкул вазифа. Ҳаракатдаги адабий ҳаётнинг фактлари кенг умумлашмаларга осонликча жойланмайди. Озод Шарафиддинов ҳар икки обзорида ҳам йиллик шеърят хусусиятларини аниқлайди, муҳим асарларни алоҳида таъкидлайди. Обзорлар учун танланган шакл бирмунча содда: танқидчи фикри адабиётимиз оқсоқоллари ижодини ёритишдан ёшлар шеърятини баҳолаш томон йўналтирилади. 1976 йилги поэзия обзори Миртемир, Шукруллоларнинг тўпламлари Москвада чоп этилганини айтиш, пойтахтда ўтказилган ўзбек шеърятини кунлари ва унинг аҳамиятини таъкидлаш билан бошланади. Ҳар йилги поэзиянинг қиммати яратилган шеърларнинг ғоявий-эстетик салмоғи билан

белгиланади. Шу маънода 1976 йилги ўзбек поэзияси мақташга лойиқ. Зулфия, Асқад Мухтор, Абдулла Орипов, Омон Матжонларнинг туркум шеърлари пайдо бўлди. Озод Шарафиддинов «Сени куйлайман, ҳаёт» (Зулфия), «Бизнинг боғда...» (А. Мухтор) туркумларидаги айрим шеърларни таҳлил қилади. Обзорчи А. Ориповнинг «Маломат тошлари», «Тафаккур монологи», «Момо офтоб», О. Матжоннинг «Сирларим», «Ғафур Ғулом хотираси», «Энг узун кечада», «Сальвадор Альендени йўқлаб», «Табиатнинг «Қизил китоби»га» шеърлари поэзиямизнинг дурдоналари бўлиб қолажагига ишонч билдиради. Мақолада «Амазонка қўшиғи» (Ҳ. Ғулом), «Сибирь сурӯри» (Б. Бойқобилов) сингари поэмалар ҳақида тўхталинади. Танқидчи баъзи шоирларнинг бўш шеърларини кўрсатади. Обзор мақола ёзишнинг қийин томони шундаки, йил давомида яратилган асарларни доим кузатиб бориш, энг яхшиларини ҳам, бўшларини ҳам ишонарли кўрсатиб бериш лозим. Ҳаққонийлик, юксак дид ва талабчанлик обзор яратувчининг муҳим белгиси бўлмоғи даркор.

1977 йил поэзиясининг обзори Ҳабибий, Уйғун, Миртемир сингари катта авлод намояндалари ижодидан тортиб Муҳтарама Улуғова, Дилбар Ҳамзахўжаева, Икром Отамуродов, Фароғат Камолова сингари ёшлар асарларигача қамраб олади. Танланган композициянинг ўзиёқ бир оз субъективроқ мулоҳаза юритишни тақозо қилади. Озод Шарафиддинов Эркин Воҳидовнинг «Тирик сайёралар» туркумидаги баъзи шеърларни гўзал таҳлил қилади. Обзорда Ж. Камолнинг «Варахша», Шукруллонинг «Дил гавҳари» ва

бошқа поэмалар ҳақида мулоҳаза юритилади. Назаримизда, мазкур обзор О. Шарафиддинов ижодидаги саёз мақолалардан ҳисобланади. Унда танқидчининг қатъияти, талабчанлиги бир оз сусайганлиги сезилиб қолади. Яратилган асарнинг ютуқ ва камчиликларини ҳаммадан бурун муаллифнинг ўзи англайди. Озод Шарафиддинов обзордаги фактлар моҳияти етарли ёритилмаганлигини, улар миқдори фикрлар салмоғидан ортиб кетганлигини сезади. «Биз мазкур обзорда ўзбек шеърятининг бир йиллик ҳаётига умумий назар ташлашга уриндик. Афсус билан таъкидлаш керакки, бу обзорда шеърятимиздаги ҳамма янгиликларни тўла қамраб олиш имкони бўлмади. Лекин шундай бўлса-да, юқоридаги мулоҳаза баъзи хулосалар чиқаришга имкон беради»¹, деб ёзади обзорчи мақола пировардида.

Поэзия танқидчиси ижоди ҳақида гап борар экан, унинг тақриزلари ҳақида гапирмаслик мумкинмас. Назарий-проблематик мақолада танқидчининг билим доираси, умумлаштириш қуввати сезилади. Обзорда эса мунаққиднинг кенг миқёсда фикр юритиши, фактлардан хулосалар чиқариш уқуви англашилади. Тақриз жанрида эса танқидчининг қалби, шавқ-завқи, гўзаллик туйғуси, таъсирчанлиги, асардаги энг возик нуқталарни ҳис қила олиш қобилияти сезилади. Поэзияда лирика жанри, прозада ҳикоя қанчалик муҳим, аҳамиятли ҳисобланса, тақриз танқидчилик-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Талант — халқ мулки. УзЛКСМ Марказий Комитетининг «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1979, 105-бет.

нинг шундай асос жанрларидандир. Ёзувчининг ижоди кичик жанрлардаги машқлардан бошланса, танқидчи тақриз «йўлакчасидан» адабиётшуносликка кириб келади. Тақриз — танқидчи қаламининг қайроғи. Қалбидаги ҳарорат пасаяётганини ҳис қилса, танқидчи ўзини тақриз ёзиш билан синаб кўради. Танқидчилкнинг кичик жанри мунаққид яратган барча асарлар таркибида сезилиб туради: проблематик мақолами, обзор ёки бадиями — барибир асарга баҳо берилади, муносабат билдирилади. Бошқача айтганда, танқидчи ҳеч қачон тақриздан узоқлаша олмайди: турли шаклларда бу жанрга мурожаат қилаверади. Дарвоқе, тақриз-рецензия сўзи грекча бўлиб баҳолаш, муносабат билдириш маъносини англатади. Танқидий асарларда танқидчи шахси англашилиб туриши талаб қилинади. Тақризда танқидчи характери аниқ, равшан «кўринади». Ҳақиқий тақриз мунаққид қалбида тобланган фикрларнинг ифодаланиши, туйғуларнинг юзага чиқиш шакли. В. Г. Белинский таъбири билан айтганда, тақризчи шоир, шоир бўлганида ҳам унча-бунча эмас, улкан шоирдир. Бадий асарни В. Белинский фикр кўзғатувчи, ҳаёт ҳақида мушоҳада юриши имконини берувчи восита ҳисоблар эди. Эътибор берсангиз, машҳур танқидчи тақризларида кириш қисмининг, эркин мушоҳаданинг асосий ўрин эгаллашини сезасиз. Танқидчи асарни қанчалик ёқтириб қолса, унинг ижтимоий илдизларини шунчалик теран англайди, бадий асар баҳонасида қалб мулкида сақланган эъзозли фикрларини, ҳаётга муносабатини, идеалларини ифодалаб олади. Озод Шарафиддинов тақриз қадрини ҳеч қачон ту-

ширмайди: у қалбига яқин олган асарлари ҳақида тақриз ёзади. Афсуски, танқидчининг тақризлари унчалик кўп эмас. Поэзия соҳасида унинг Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Зулфия асарларига ёзган тақризлари ўқувчида катта таассурот қолдирган. Тўғри, проза ёки адабиётшунослик асарига ёзиладиган тақриз поэтик асар ҳақидаги мақоладан фарқ қилади. Мунаққид ҳар бир жанр спецификасини ҳисобга олган ҳолда қалам тебратади. Унинг адабиётшунослик асарлари ҳақидаги «Адабиётнинг ўзига хослиги, санъаткорнинг бетакрорлиги»¹, «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерклари» ҳақида»² тақризларида илмий қиёслар, адабий қонуниятлар, ўсиш-улғайишнинг аломатлари тўғрисида фикр юритилса, «Улғайиш самараси»³, «Курашчан авлод»⁴ тақризларида П. Қодировнинг «Қора кўзлар», Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса...» романлари баҳоланади. Мунаққид ҳам ёзувчиларнинг ўзига хос услублари ҳақида, ҳам мазкур асарларнинг ўзбек адабиётида тутган ўрни тўғрисида кенг тўхталади. Миртемирнинг «Ёдгорлик» тўпламига ёзилган «Юртин мадҳи бўлди сўнгги сатри ҳам»⁵, Мақсуд Шайхзода-нинг «Хиёбон» китобига аталган «Нур шайдоси»⁶ тақризлари фикрнинг поэтиклиги, ку-

¹ «Вопросы литературы» журналы. 1975 йил, 6-сон. 57—61-бетлар.

² «Шарқ юлдузи» журналы, 1963 йил, 3-сон, 147-бет.

³ «Шарқ юлдузи» журналы. 1967 йил, 1-сон, 207—223-бетлар.

⁴ «Гулистон» журналы, 1967 йил, 1-сон, 28—29-бетлар.

⁵ «Гулистон» журналы. 1979 йил, 1-сон, 28-бет.

⁶ «Гулистон» журналы, 1968 йил, 3-сон, 24-бет.

затишларнинг нозиклиги билан юкоридаги мақолалардан тубдан фарқланиб туради. Озод Шарафиддиновнинг ҳар бир мақоласи, тақризи ўзининг бетакрор қиёфасига эга. Лекин унинг барча тақризларини бирлаштириб турувчи муштарак белги мавжуд. Танқидчи ҳар бир асарни яхлит ҳолда, бир бутунликда таҳлил қилади. Бошқача айтганда, мунаққид асардан олган туйғуларини, тушунчасини китобхонга тўлалигича, безаха етказишга интилади. Бунинг учун у тақриз ёзишда сийқалашиб қолган шакл-қолипни тамоман инкор қилади. У асарнинг ижтимоий-эстетик, ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида бир йўла фикр баён қилиб боради. Озод Шарафиддинов тақризларида учрайдиган бу хусусиятни структурали таҳлил деб аташимиз мумкин. Бундай таҳлил усули ҳақида ҳозирги адабиётшуносликда кенг мулоҳаза юритилмоқда.

Озод Шарафиддиновнинг поэзияга бағишланган ишларини ўрганаётганимиз сабабли унинг поэтик тўпламлар таҳлилига бағишланган тақризлари ҳақида фикр баён қилишни, структурали анализ намунасини кўрсатишни маъқул кўрдик. «Нур шайдоси», «Юртин мадҳи бўлди сўнгги сатри ҳам» тақризлари М. Шайхзода, Миртемир вафотидан сўнг ёзилган. Ҳар иккала тақриз деярли бир хил, маънос жумла билан бошланади: «Хиёбон» — Мақсуд Шайхзода ўз қўли билан дасталаган сўнгги тўплам», «Улкан шонримиз Миртемир ўз қўли билан дасталаган сўнгги китобиңи «Ёдгорлик» деб атади». Биринчи жумла китобхонда кайфият туғдиради, янги фикрларни билишга чоғлайди. Муаллиф ҳар икки тўпламдаги асосий масалани кўрсатишга интилади.

«Хиёбон»даги шеърларида юрт ишқи, Ватан муҳаббати одамларга муҳаббат билан чатишиб кетган. Шоир ажойиб самимият ва нурли ҳарорат билан инсонни улуғлайди, унга таъзим қилади». «Миртемир шеърларида она-юрт тушунчаси унинг гўзалликларини барпо этаётган, бойликларини ижод қилаётган одамлар билан чамбарчас боғланиб кетган. Миртемир ҳамиша ўз ижодида оддий одамларни, меҳнат кишиларини улуғлаб келган». Тақризлар бири-бирига яқин маънодаги фикрлар билан тугалланади: «Унинг хиёбонининг поёни йўқ. У шеърларида, қўшиқларида, мисраларида яшайди. «Хиёбон»га кирган шеърлар, уларда гурсиллаб уриб турган шоир қалби бунинг далилидир». «Шоир ўзи айтганидай, унинг сўнгги сатри ҳам юртининг мадҳига бағишланди. Бундай фарзандларнинг хотираси эса меҳнаткаш ва заршунос халқ қалбида муқаддас ва мангу яшайди».

Мазкур маънодош сатрларда танқидчининг «мен»и, унинг Шайхзода ва Миртемир поэзиясига муҳаббати, шоирларга чексиз ҳурмати сезилиб турибди. Хўш, тақризларда Шайхзоданинг Шайхзодалиги-ю Миртемирнинг Миртемирлиги англашиляптими? Тақризчи санъати, шеърлар юрагини ушлаб кўраётган қўллар маҳорати қани? Ниҳоят, асарни бир бутун ҳолда таҳлил қилиш сири кўриняптими? Поэзия тақризчилигида алоҳида-алоҳида шеърлармас, кўпинча, тўплам ҳақида фикр юритилади. Бу иш танқидчи масъулиятини мушкуллаштиради: ҳар бир шеър — алоҳида дунё. Тўплам — дунёлар бирлиги. Аввало, танқидчи шу яхлитликнинг (тўпламнинг) етакчи хусусиятларини белгилаб ола-

ди. Бу ўринда шоир услубини қай даражада мукаммал билиши танқидчига қўл келади. «Миртемир бу китобида ҳам бутун умри давомида куйлаган оҳангларига, амал қилган эстетик принципларига содиқ қолган. Лекин шоир шеърятининг фазилатлари бу китобда ўзгача бир тиниқлик касб этган». «Нур шайдоси» тақризида ўқиймиз: «...тўпламдаги шеърлар қанчалик хилма-хил бўлмасин, уларнинг тематик фарқи қанчалик кенг бўлмасин, уларнинг ҳаммасини бир-бирига пайванд этиб, бирлаштириб, бир бутун қилиб турган нарса бор. Бу — ҳар шеърга, унинг ҳар бир бандига, ҳар бир мисрасига сингиб кетган, ҳар бир поэтик образга нур ва ранг бериб турган, шеърларнинг ҳар бир тўқимасига жон ва руҳ бахш этган шоир қалбидир». Танқидчи ҳар икки тўпламдаги асосни тўғри белгилади. Энди у бутун диққатини мана шу марказни очишга йўналтиради — тақриздаги икки яхлитликни таъминлайди. «Нур шайдоси» ихчам тақриз бўлгани сабабли шеърларнинг алоҳида-алоҳида таҳлиliga ургу берилмайди. Мақсуд Шайхзода услубидан келиб чиқиб, тўпламнинг бош йўналиши ёритилади, холос. М. Шайхзода ижодида В. И. Ленин, улуғ Советлар Иттифоқи муҳаббат билан куйланади. Шоир шеърларида инсонни улуглаш айниқса сезилиб туради. М. Шайхзода интеллектуал, файласуф шоир эди. У озод инсонни куйлар экан, дунёнинг кўпчилик мамлакатларида инсон эркига эид турувчи ишлар қилинаётганидан афсусланади. Шоир ҳар бир тушунча-ҳодиса моҳиятини асосли ёритишга ҳаракат қилади.

«Ёдгорлик» тўпламига ёзилган тақризда автор фикри икки проблемани ёритишга хиз-

мат қилади. Миртемирнинг сўнгги тўплами-
дан сиёсий-публицистик лирика намуналари
анчагина ўрин эгаллаган эди. Тақризчи бу
лириканинг поэзиямиздаги ўрни, аҳамиятини
белгилаб, «Тошкент оқшомлари» шеърини
таҳлил қилади. «Паттининг ҳасратлари», «Тош-
бу» шеърларини таҳлил қилар экан, мунаққид
Миртемир шеърларида оддий кишилар харак-
терини мукамал чизиш бош белги бўлганли-
гини таъкидлайди. Шоир ўз асарларида армо-
ни бор, ҳаётда йўқотишларга учраган, лекин
продаси букилмаган шахслар қиёфасини анча-
гина яратди. Миртемир ўз қаҳрамонларини
жонли сўзлашув тилида таърифлайди, улар
номларини халқ талаффузида қандай айтилса,
шеърга шундайлигича олиб киради. «Патти-
нинг ҳасратлари» — инсон фожиаси, урушнинг
аёл тақдиридаги битмас жароҳати ҳақидаги
шеър. Бош қаҳрамонда инсонга муҳаббат
аллақандай алам, йўқотиш, ўкиниш каби туй-
ғулар билан чапишиб кетган. Инсон характе-
ридаги бундай мураккабликни йирик прозада
ҳам ёритиш мушкул. Қаранги, Миртемир
битта шеърда инсон қалбининг мураккаб ҳо-
латини тасвирлашга жазм қилибди. Миртемир
ижодида бутун бошли характер ёритилган,
қаҳрамоннинг ички зиддиятлари асосида ёзил-
ган шеърлари оз эмас. Озод Шарафиддинов-
нинг нозиктаъб шеършунослиги «Чигилдоқ»
шеърининг мукамал таҳлилида, шоирнинг
увоқ деталь орқали ҳам катта умумлашма
чиқара олиш маҳоратини кўрсатишида сезила-
ди. Бошқача айтганда, танқидчи чигилдоқнинг
товуши орқали шоир «оламини тўкис, расо,
мукамал, гулгун кўриш, ундан дилхунлик-
нинг соқит бўлишини» исташигача бўлган

маънони ёритиб беради. Мазкур шеърни Озод Шарафиддинов интим лириканинг етук намунаси сифатида таҳлил қилади. Озод Шарафиддинов 60-йилларнинг бошларида «Мақсуд Шайхзода», «Миртемир» портрет-мақолаларини яратган эди. Кейинчалик танқидчи ўзининг мақола, тақризлари билан ўша портретларни тўлдириб, бойитиб борди. «Нур шайдоси» ва «Юртин мадҳи бўлди сўнгги сатри ҳам» тақризлари М. Шайхзода, Миртемир портретларидаги кичкинагина бир чизиққина, холос. Аслида чизиққина эмас, ҳатто бир нуқта портретни жонлантириб, нурлантириб, жозиба бахш этиб юбориши мумкин. Назаримизда, ҳар иккала тақриз М. Шайхзода, Миртемир портретларидаги ана шундай муҳим чизиқ ҳисобланади.

Озод Шарафиддинов фақат мақолаларидагина поэзия сифати учун курашмайди. У ҳар қаерда, ҳар қандай вазиятда ҳақиқий шеъринг томонини олади, истеъдодли шоирнинг ўз ўқувчиси қаршисида ёруғ юз билан пайдо бўлиши йўлида хизмат қилади. Озод Шарафиддиновнинг яшаш тарзи, интилишлари поэзияга, адабиётга садоқат билан хизмат қилишини кўрсатади. Мунаққиднинг характери, қизиқишлари у яратган бадияларда кўзга ёрқин ташланади. Сўнгги йиллар ўзбек танқидчилигида адабий ўйлар, бадия номи билан аталаётган жанр тез ривожланмоқда. Ўйлаб кўрилса, бадия ёзмаган ёзувчи-ю, етук танқидчи қолмабди ҳисоби. Танқидчилик тарихи эссенинг ёрқин намуналари турли шаклларда ёзилганлигини кўрсатади. Бадия — фикрнинг эркин, табиий ифодаси. У қалбадаги ҳис-туйғулар жўшганда маълум бир туртки туфайли

оқ қоғозга «сочилади». Бадиияда замондан, кишилардан минатдорчилик туйғуси ифодаланади, бурч, садоқат ҳақида мулоҳаза юритилади. Умуман, бадиия кишининг ўйлари, қарашлари. Ёзувчи, танқидчи бу ўйлар кўпчиликка наф келтиради деса, уни асар шаклида нашр эттиради. В. Зоҳидов, А. Мухтор, Ҳ. Ғуллом, Саид Аҳмад, П. Қодиров, О. Ёқубов, Л. Қаюмов, И. Ғафуров, П. Шермухамедов ва бошқаларнинг бадииялари ўқувчиларга яхши таниш. Озод Шарафиддиновнинг «У қалбларда мангу яшайди...», «Биринчи мўъжиза», «Замонамиз қаҳрамони — коммунист», «Бахтимиз қомуси», «Дўстлик тароналари», «Адабиётимизнинг муқаддас бурчи» мақолалари бадиия жанрининг намуналари. Буларда ҳозирги давр одамининг маънавий дунёси, билими, тушунчаси бой кишининг туйғулари, қарашлари, орзу-умидлари ифодаланади. Космосдан берилган репортажни, дона-дона гапираётган Қлимукнинг, кемада сузиб юрган Лебедевнинг ҳолатини кўрар экан, мақола қаҳрамонининг қалби қалқиб кетди («У қалбларда мангу яшайди...»). У ўз замондошлари, юртдошлари, маслакдошлари бўлган космонавтлар қаҳрамонлигидан, иродаси-ю, камтарлигидан жўшиб кетди. Бир неча муддат ўзини космонавтлар юксаклигида кўрди: аср бошидаги ҳолатни кузатди, тараққиётнинг жуда паст нуқтасида турган ҳозирги юртлар, элларга нигоҳини тикди. Орадан 60—70 йил ўтди. Хўш, қандай ўзгаришлар рўй берди? Ким эдик, ким бўлдик? Оддий велосипедга ҳайратланиб қараган кишилар нега космосдан берилган репортажни бамайлихотир томоша қиляптилар? Яқин-яқинларда эмасми кўчалар, шаҳарлару қиш-

лоқлар керосин лампа билан ёритиларди. Нега биз кундузга айланган тунларимиз жамоли ҳақида жиддийроқ ўйламаймиз? Инқилоб кунларидаги совет кишиси қандай эди-ю, ҳозирги замондошимиз ким? Совет кишиси афсонавий қаҳрамонлар бажара олмайдиган ишларни бемалол бажарадиган даражага қачон, қандай қилиб эришди? Энг олис юртларни, энг қолоқ элларни юксак тараққиёт босқичига кўтарган омил қайси? Озод Шарафиддинов Донецк областида кўрган мўъжизалари, Енисей дарёсига қурилган Красноярск гидроэлектростанциясининг қуввати ҳақида ҳайратланиб гапирди. У Мисрда, Афғонистонда кўрган ҳолатларини биздаги улугвор ўзгаришларга қиёслайди. Автор фикрини тугатар экан, барча ғалабаларимизнинг сабабчиси В. И. Ленин, Коммунистик партия деган хулосага келади. Олим конституциямиз ҳақида, дўстлигимиз қудрати тўғрисида, китобнинг инсон ҳаётидаги беқиёс ўрни хусусида, бадий адабиёт, поэзиянинг тарбиявий аҳамияти бобида завқшавқ билан сўзлайди. Ҳар бир бадияда авторнинг — замонамизнинг илғор кишисининг, дўстлигимиз, қардошлигимиз куйчиси, тарғиботчисининг, Ленин тузган Коммунистик партия аъзоси бўлганлигидан ғурурланадиган шахсининг қалби сезилиб туради.

МАҲОРАТ МАКТАБИ

Жаҳон адабиётида Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Навоий, Шекспир, Сервантес, Данте, Пушкин, Гёте, Гейне, Л. Толстой, Ф. Достоевский, Бальзак, Горький, Тагор, Хемингуэй сингарн санъаткорлар борки, улар ўз ижоди билан адабиётни ривожланишнинг юксак поғонасига кўтардилар, инсониятнинг бадий тараққиётида янги даврни бошладилар. Даҳо санъаткорларнинг кучи шундаки, улар Замон ва Макон деб аталган, ҳамма нарсани ўзига тобе қила олган тушунчалар қаршилигини енгдилар. Улар адабиётнинг астрономик картасидаги тирик сайёралар мисоли барча кишиларга, миллий адабиётларга, ижодкорларга нур сочиб турибдилар. Нур, табиийки, барчага баробар таралади. Аммо ҳар бир миллий адабиёт, ҳар бир ижодкор, ҳар қайси ўқувчи нурдан ўз имкони даражасида баҳраманд бўлади.

Адабиёт осмонидаги сайёралар нуридан қай даражада баҳраманд бўлаётганига кўра миллий адабиётнинг қанчалик тараққий этганини англаш мумкин. Машҳур санъаткорлар яратган бадий дунёни англаш, ўзлаштиришда адабиётшунослик — танқидчиликнинг ҳиссаси улкан. Пушкин яратган адабий оламдан кишилар қарийб бир ярим асрдан буён, Л. Толстой

адабий дунёсидан чамаси юз йилдан бери фойдаланмоқдалар. Назаримизда, Пушкин, Л. Толстойлар яратган бадиий олам ўзбек адабиёти, китобхони учун эндигина тўла англашила бошланди. Ўзбек адабиёти, ўзбек китобхони тўла маънода «Бизнинг Пушкин», «Ўзимизнинг Толстой», «Қадрдонимиз Шекспир» дейдиган даражага етди. Айниқса, А. С. Пушкин таваллудининг 175 йиллигини, Л. Н. Толстой туғилган куннинг 150 йиллигини байрам қилиш муносабати билан эълон қилинган мақолалар ўзбек танқидчилиги-адабиётшунослигининг балоғатга етганлигини очиқ-ойдин кўрсатди. В. Зоҳидов, И. Султон, Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, О. Шарафиддиновларнинг мақолаларида Пушкин ва Л. Толстой ижодининг муҳим томонлари ёритилди. М. Исмоилий, А. Мухтор, О. Ёқубов, П. Қодиров, Э. Воҳидов, Ҳ. Шарипов сингари адиблар Пушкин ва Л. Толстой яратган адабий оламнинг ўзига хослигини аниқ, ишонарли кўрсатдилар. Пушкин, Л. Толстой ҳақида ўзбек адабиётшунослари, ёзувчилари аввал ҳам ёзганлар. Аммо ёзишда ёзиш, фикр билдиришда фикр билдириш бор. Пушкин ва Л. Толстой юбилейлари шуни кўрсатдики, ўзбек ёзувчилари, адабиётшунослари бу санъаткорлар яратган адабий оламни чуқур ўзлаштирган, ўзбек адабиётига ич-ичидан бириктирган ҳолда мулоҳаза юритдилар. Масалан, Иззат Султон адабиёт назарияси масалаларини Л. Толстой қарашлари, асарлари мисолида ёритишга интилди. Ёзувчи Пиримқул Қодиров Л. Толстой ижодининг барча ёзувчилар учун мактаб, академия эканлигини кенг обзор орқали исботлайди. Лазиз Қаюмов Л. Толстой

ижодини В. И. Ленин қарашлари нуқтаи на-
аридан ёритади.

В. Зоҳидов, Миртемир, Э. Воҳидов, Ҳ. Ша-
риповлар Пушкин асарларини чуқур ҳис этган
ҳолда фикр юритадилар. Масалан, Э. Воҳидов
Пушкин ижодиёти ҳар бир ўқувчига онгининг,
гушунчасининг ўсишига кўра турлича таъсир
этишини ёзади.

Машҳур санъаткорларни тўла англаб етиш
даври ҳар бир миллий адабиётда рўй беради.
Лекин бу машҳур ёзувчилар ижодини ҳар бир
адабиётшунос, ўқувчи, ижодкор бирдай, бе-
кам-кўст ўзлаштиради, деган гап эмас. Ҳар
бир ижодкор, танқидчи машҳур ёзувчилар
ижодини ўз тушунчаси, ақли доирасида ан-
лайди, талқин қилади. Машҳур танқидчи
Н. А. Добролюбов «А. В. Кольцов» мақола-
сида шоирлар ҳақида қизиқ мулоҳаза юри-
тади. Унинг бу мулоҳазаларини адабиётшу-
нос-танқидчиларга ҳам тадбиқ этиш мум-
кин:

«...Яна бир тоифа шоирлар борки, улар
гарчи унча-мунча нарсаларни билсалар ҳам,
ақл-фаросатда унча юксак турмайдилар. Улар
турли-туман предметлар ва ҳиссиётларни тас-
вирлашга киришадилару, аммо предметнинг
энг муҳим, энг асосий томонларини дарҳол
пайқаб олиш учун унга оддий ва тўғри қараш-
ни билмайдилар. Қандайдир номуҳим, эътибор
бермаса ҳам бўлаверадиган, тамомила тасо-
дифий белгилар уларнинг назарида энг зарур
белгилардай кўринади, энг муҳим ва энг асо-
сий белгилар бир чеккада қолиб кета беради.
Кўп нарсаларга ақли етадиган одамларнинг
назарида бундай шоирларнинг асари мутлақо
аҳамиятсиз ва ҳатто кулгилли бўлиб қолади.

Бундай асарлар бирон дурустроқ поэтик фазилатга эга бўла олмайди»¹.

Танқидчи ҳам ҳар хил: баъзилар қилни қирқ ёрадилар. Масаланинг моҳиятига назар ташлайдилар, баъзилар юзакироқ мулоҳаза юритадилар. Билагон танқидчи, масалага чуқур назар ташлай оладиган адабиётшунос ўзининг табиий ҳолатини ҳеч қачон ўзгартирмайди. Бошқача айтанда, бундай танқидчи тўла билмаган, ўрганмаган асари, ижодкори ҳақида ёзмайди. Борди-ю, у бирон асар, ижодкор ҳақида ёзишга жазм этдими, бор гапни тўлиқ, қисиниб-қимтинмай айтади. Унинг мақоласидаги ҳар бир фикр асослилиги, ишонч билан ифодаланиши, самимийлиги билан китобхон диққатини жалб этади. Ҳақиқий танқидчи ҳар бир мақоласида маълум фикрни исботлашга, аниқ йўналишни тасдиқлашга интилади. Озод Шарафиддиновнинг «Бизнинг Пушкин», Л. Толстой ҳақидаги «Халқлар ҳомийси» мақолаларидаги бош белги шундаки, олим ҳар икки санъаткор яратган адабий оламни чуқур ўзлаштирган: Пушкин ҳам, Толстой ҳам унга жуда азиз, қадрдон. Бир мақола ҳажмида Пушкин, Толстой ҳақидаги ҳамма гапларни айтиш имкони йўқ. Танқидчи ҳар икки ижодкор яратган асарларда Шарқ мавзусининг ёритилиши масаласи атрофида фикр юритади. Шарқ халқларининг ҳаёти, адабиёти Пушкинни ҳам, Толстойни ҳам мафтун этган эди. Улар Шарқ ҳаёти, маданиятига

¹ Н. А. Добролюбов. Адабий-танқидий мақолалар. Ўздавнашр, Тошкент, 1959, 11-бет.

катта ҳурмат билан қараган эдилар. Ҳозир жаҳон халқлари, жумладан, Шарқ халқи Пушкинни, Толстойни ўз ёзувчиси деб ҳурматлайди, ардоқлайди.

О. Шарафиддиновнинг Пушкин, Толстой ҳақидаги мўъжазгина мақолалари икки буюк санъаткор асарларини тўлиқ ўзлаштириш, улар ижоди тўғрисида турли вақтларда турли мамлакатларда ёзилган тадқиқотларни ўрганиш натижасида ёзилган. Шу йўсинда танқидчи ўз диққатини жаҳон адабиётининг муҳим босқичларига, етук санъаткорлар ижодини ўрганишга йўналтира олди. «Биз жуда кўп китобларимизда, тадқиқотларимизда, мақолаларимизда ўзбек адабиётининг ривожланишида рус классик ва совет адабиёти бениҳоя улкан роль ўйнаганини ва ўйнаётганини қонуний равишда қайта-қайта таъкидлаймиз...— деб ёзади О. Шарафиддинов. — Агар масалага объектив ёндошиб, яқин тарих фактларига таяниб мулоҳаза юритсак, рус адабиётининг миллий адабиётлар ривожидида етакчи роль ўйнаши бирор шахснинг орзусига ёхуд хоҳишига боғлиқ, тасодифий, зўрма-зўраки ҳодиса эмас, балки муайян тарихий асосга эга бўлган қонуний ҳодиса эканини кўрамиз. Гап шундаки, рус адабиёти XIX асрдаёқ жаҳон адабиётининг энг илғор, энг ғоявий, энг ривожланган отрядларидан бири бўлиб қолди. А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов ижоди ҳозиргача жаҳон адабиёти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил қилади. Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов каби ёзувчилар эса танқидий реализмнинг шундай шоҳ асарларини яратдиларки, улар ҳозирги кунга қадар юзлаб-минглаб ёзувчиларнинг ижодий камоло-

тига баракали таъсир кўрсатмоқдалар»¹. Рус адабиётининг XIX асрдаёқ жаҳон адабиёти тараққиётига ижобий таъсир кўрсата бошлаганининг қатор сабаблари бор. XIX асрда рус танқидчилиги беқиёс даражада ривожланди. В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернишевский, А. И. Герцен асарлари маданий-адабий ҳаётда катта роль ўйнади. В. Г. Белинскийнинг ўтли мақолалари, обзору бадиялари китобхонларга, ёзувчиларга қаттиқ таъсир этди. Н. А. Добролюбовнинг чуқур мулоҳазалари, адабиёт, адабий қаҳрамон, эртанги кун ҳақидаги мақолалари ёзувчиларни, китобхонларни ўйлашга ундади. Н. Г. Чернишевскийнинг адабий-танқидий қарашлари, бадий асарлари рус адабиёти тараққиётида алоҳида босқич бўлди. Рус танқидчиларининг ижоди кўпчилик адабиётшунос-танқидчилар учун ўрнак бўлди. Адабиётни севиш, жараёнга актив таъсир этиш, доим халқ манфаатини кўзлаб иш тутиш — рус танқидчиларининг муҳим хусусияти эди. Ўзбек танқидчилари, жумладан, О. Шарафиддинов XIX аср рус танқидчилари ижодини чуқур ўрганди. Унинг ижодида В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов таъсири яққол сезилади. О. Шарафиддинов айниқса Н. А. Добролюбов асарларини севиб ўрганди. Н. А. Добролюбов асарларидаги мантиқий изчиллик, фикрни атрофлича ишонарли ёритишга интилиш О. Шарафиддиновнинг хаёлини олиб қочди. У буюк танқидчи асарларини қайта-қайта ўқиди, кўпчилик мақолала-

¹ О. Шарафиддинов. Биринчи мўъжиза. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1979, 77-бет.

рини ўзбек тилига таржима қилди, тўплаб нашрга тайёрлади. Н. А. Добролюбов ижоди ҳақида гап борар экан: «Ингирма беш ёшли йигитнинг шунчалик теран, асосли фикр юртишига, келажакни аниқ кўра билишига ақл бовар қилмайди», — дейди О. Шарафиддинов. Олим Н. А. Добролюбов ва Н. Г. Чернышевский ҳақидаги мақолаларида бу демократ маърифатпарварлар ижодидаги муҳим ўринларга диққатни жалб қилади. Танқидчини бу санъаткорларнинг ижодигина эмас, гражданин сифатидаги шижоати, фидойилиги ҳам қойил қолдиради. Адабиётга садоқат билан хизмат қилишни, ҳақиқат учун тинмай курашишни, ҳар бир факт заминидagi мазмунни тўла уқиб олишни О. Шарафиддинов машҳур рус танқидчиларидан ўрганди.

«Ҳозир биз «совет адабиёти» деган тушунчани қўллар эканмиз, бу тушунча остида ҳар хил тилларда яратиладиган, турли миллий адабиётларнинг механистик уюшмасини эмас, балки умумий қонуниятлар асосида ривожланувчи, яхлит коммунистик идеалга эга бўлган, ҳаётга ягона партиявий кўз билан қаровчи, орзулари, мақсадлари, интилишлари муштарак бўлган ягона организмни тушунамиз. Совет адабиётининг бу хусусиятини 1934 йилдаёқ А. М. Горький таъкидлаб кўрсатган эди»¹.

Танқидчи совет адабиётининг, социалистик реализм методининг асосчиларидан А. М. Горький ижодини ҳар томонлама ўрганди. Бу санъаткорнинг янги адабиётни шаклланти-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Биринчи мўъжиза. Тошкент — 1979, 70-бет.

ришдаги ижодий, ижтимоий фаолиятини англаб етишга интилади. О. Шарафиддинов М. Горький ҳақидаги мақоласида социалистик реализм асосчисининг буюк санъаткор эканлигини, унинг қизиқиш доираси ниҳоятда кенглигини алоҳида таъкидлайди. А. М. Горький Фарб адабиётинигина эмас, бой анъаналарга эга бўлган Шарқ адабиётини ҳам мукамал билган. Унинг ижодиди Шарқ адабиётида учрайдиган кўпгина мавзу, образлар учрайди. О. Шарафиддинов М. Горькийнинг ижтимоий ҳаётни чуқур таҳлил қилиши, ижтимоий типларнинг характерини ишонарли ёритишини кўрсатади. Танқидчи жуда кўп мақолаларида М. Горький ижодига, унинг совет адабиётини шакллантиришдаги фаолиятига мурожаат этади. Хусусан, у «Кўпмиллатли совет адабиёти тарихи» номли капитал асар муҳокамасига бағишлаб ёзилган мақоласида М. Горькийнинг совет адабиётининг ички бирлиги, боғлиқлиги ҳақидаги қарашларидан келиб чиқади. Мазкур асарнинг вужудга келиши А. М. Горький орзуларининг ушатишидир. Буюк пролетар ёзувчиси Бутуниттифоқ ёзувчиларининг I съездида сўзлаган якунловчи нутқида совет адабиётининг органик бирлиги, совет ёзувчиларининг бузилмас дўстлиги ҳақида гапирган эди. «Кўпмиллатли совет адабиёти тарихи» миллий адабиётлар моҳиятидаги бирлик, ички боғлиқлик қонуниятига асосан вужудга келган илк асардир. Табиийки, бундай йирик асарда ютуқлар билан бирга камчиликлар ҳам мавжуд. О. Шарафиддинов мазкур асарни мукамаллаштириш йўлидаги қатор тадбирларни кўрсатади.

Озод Шарафиддинов янги типдаги совет адабиётининг — поэзиясининг асосчиларидан бири деб В. В. Маяковскийни билади. У «Давримизнинг буюк шоири» мақоласида В. Маяковский ижодининг муҳим томонларига диққатни жалб қилади. Хусусан, унинг «Владимир Ильич Ленин», «Яхши» поэмалари тўғрисида, «Мажлисбозлар», «Порахўрлар», «Бюрократлар фабрикаси», «Бошловчи лаганбардорлар учун умумий қўлланма» сингари сатиралари ҳақида чуқур мулоҳазалар юритади. Кичкинагина мақолада шоир-гражданин В. Маяковский моҳияти очиб берилади, ижодидаги муҳим асарларга ўрғу берилади. «Маяковский поэзияси социалистик Ватанга қалам билан хизмат қилишнинг олижаноб намунасидир,— деб ёзади муаллиф мақола пировардида.— Шоирнинг ёлқинли жанговар поэзияси бугун ҳам совет кишиларини коммунизм учун меҳнатга, ижодга, қаҳрамонликка ундовчи ажойиб қўшиқдай жарангламоқда»¹.

Совет адабиёти 63 йиллик мураккаб йўлни босиб ўтди. Бу йўлда машаққатларга дуч келинди, йўқотиш-айрилиқлар бўлди, ўсиш-улғайиш қийинчиликлари босиб ўтилди. Босиб ўтилган йўлнинг энг муҳим самараси шундаки, жаҳон адабиёти таркибида миллий адабиётларнинг эркин уюшувидан, ғоявий бирлигидан ташкил топган бой, мураккаб совет адабиёти пайдо бўлди. Бу адабиётнинг хусусиятлари талайгина. Совет адабиёти тараққий этар экан, унинг ўз классиклари пайдо бўлди.

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Давримизнинг буюк шоири. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1955 йил, 14 апрель.

М. Шолохов, Л. Леонов, К. Федин, М. Стельмах, О. Гончар, Ч. Айтматов, Р. Ҳамзатов сингари совет ёзувчиларининг номи дунёга машҳур. Адабиётимизнинг классиклари миллий адабиёт доирасини ёриб ўтдилар: улар умумсовет адабиётининг фахрига айландилар. Совет адабиётининг классиклари ҳақида миллий адабиётларда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу нарса совет адабиётининг органик бирлигини яна бир бор таъкидлайди. Сўнгги йилларда бир миллий адабиёт намояндаси ҳақида бошқа миллий адабиёт вакилининг мақола-портрет ёзиши одат тусига кирмоқда. В. Кожевников, В. Озеровларнинг Шароф Рашидов ижоди ҳақидаги, Анатолий Сафроновнинг Комил Яшин, Г. Марковнинг Раҳмат Файзий, Н. Грибачевнинг Рамз Бобожон, М. Қаримнинг Шукрулло, Ч. Айтматовнинг Миртемир ижоди ҳақидаги мақолалари, фикрмулоҳазалари диққатга сазовордир. Ўзбек ёзувчилари, танқидчилари ҳам совет адабиётининг номдор намояндалари ҳақида мақолалар ёзмоқдалар. Бу ўринда Воҳид Зоҳидов, Лазиз Қаюмов, Озод Шарафиддиновларнинг фаолияти диққатга сазовордир. Танқидчи Озод Шарафиддинов М. Горький ва В. Маяковскийлар билан ёнма-ён туриб совет адабиётининг пойдеворини қурган, уни етуклик поғонасига кўтаришда ҳисса қўшган машҳур ёзувчилар — Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари ҳақида очерклар циклини яратди, уларни «Яловбардорлар» номи билан нашр эттирди. Мантиқан, «Яловбардорлар» икки китобдан иборат бўлиши керак. Биринчи китобда совет адабиётини шакллантирганлар, аср билан тенгдошлар, совет адабиётининг тўнғич авло-

ди намояндалари ижоди ҳақида фикр юритилади.

Бутуниттифоқ ёзувчиларининг I съезди бўлганига 40 йил тўлиши муносабати билан бир гуруҳ ёзувчиларга қаҳрамонлик унвони берилди. Юксак унвонга сазовор бўлганлар ҳам совет адабиётининг шаклланиши, ягона организм сифатида уюнишига катта ҳисса қўшганлар. Аммо уларнинг ижоди 20 — 30-йилларда бошланган, улар тўнғич авлоднинг издошлари сифатида адабиётга кириб келганлар. Озод Шарафиддинов Қаҳрамон ёзувчилар ҳақидаги тадқиқотларини давом эттирмақда. «Яловбардорлар» китоби чоп этилгач, олимнинг Муса Жалил, Сулаймон Рустам, К. Яшин ҳақидаги янги асарлари яратилди.

«Яловбардорлар» — танқидий-биографик очерклар китоби. Муаллиф совет адабиётининг машҳур намояндалари ҳақида чуқур тадқиқот, адабий портрет яратишни мақсад қилиб қўймайди. «Яловбардорлар» китобининг қаҳрамонлари ҳақида жуда кўп чуқур илмий-назарий тадқиқотлар яратилган. Совет адабиётшунослигида М. Шолохов, Л. Леонов, К. Федин, Н. Тихонов, А. Упит, А. Корнейчук ва бошқалар ижоди билан шуғулланишни асосий мақсад қилиб қўйган мутахассис-олимлар талайгина. Уларнинг асарлари Умумиттифоқ адабиётшунослигида юксак қадрланди. О.Шарафиддинов машҳур совет ёзувчилари ижоди ҳақида йирик тадқиқотлар ярата олмаганлиги учун очерклар ёзишга киришмади. Танқидчиликда ҳар бир шакл — жанрнинг ўз қиммати, ўрни бор. Тадқиқотчи танқидчиликнинг ҳамма шаклларида унумли фойдаланиши керак. Афсуски, бизнинг танқидчиларимиз

мана шу оддийгина қондани кўп ҳолларда унутиб қўймоқдалар. 50 — 60-йилларда ўзбек танқидчилигида танқидий-биографик очерк, ёзувчининг ҳаёти, ижоди ҳақида монография яратиш кенг йўлга қўйилган бўлиб, машҳур адабиётшунос-танқидчилар бу жанрларга бот-бот қўл урар эдилар. 60-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб бизда адабий портрет жанри асосий бўлиб қолди. Ҳозир очерк ҳам, тадқиқот ҳам, монография ҳам портрет номи билан юритилмоқда. Ваҳоланки, танқидчиликдаги ҳар бир жанрнинг ўз талаблари, қонун-қоидалари бор. Озод Шарафиддинов етук совет ёзувчилари ҳақида танқидий-биографик очерклар яратар экан, ўз қаҳрамонининг инсоний қиёфасини, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини, ниҳоят, ижодий қиёфасини ёритишга интилади. «Яловбардорлар» китобидаги очеркларнинг яна бир хусусияти диққатни жалб қилади: муаллиф ўз қаҳрамонларини севиб, қалб кўрини сингдириб тасвирлайди. Натижада, ҳар бир очеркда муаллифнинг қаҳрамонга, тасвирланаётган воқеа-ҳодисага муносабати аниқ сезилиб туради. Бошқача айтганда, очерклардан муаллифнинг характери кўринади. Бу характердаги бош хусусият — адабиётни чуқур муҳаббат билан севиш, ижодкорларга нисбатан ички ҳавас, ҳурмат. О. Шарафиддинов ўн бешта ёзувчи ҳақида очерк ёзиш учун совет адабиёти босиб ўтган йўлни ўн беш маротаба бошдан-оёқ кузатиб чиқди. Ҳар гал у совет адабиёти тарихи — тадрижини янги қаҳрамон, янги адабий материал воситасида кузатади. Муаллиф латиш Андрей Упит тўғрисида, белорус Петрусь Бровка хусусида, рус Леонид Леонов ҳақи-

дами — қайси миллий адабиёт вакили ҳақида гапирмасин, ўзининг ўзбек адабиёти вакили, шу адабиёт манфаатини кўзлаб иш юритаётганини унутмайди. Аниқроғи, у ўз қаҳрамонлари фаолиятини иложи борича ўзбек адабиёти билан боғлиқликда тасвирлашга интилади. Унинг диққатидан А. Сурковнинг Самарқанднинг 2500 йиллиги тантанасида иштирокидан тортиб, Л. Леоновнинг Қаттақўрғон сув омбори ҳақидаги «Бахт кўли» очеркигача, Берди Қербобоев ва Мирзо Турсунзоданинг Ўзбекистон билан қадимдан танишлигидан тортиб, Павло Тичина ижодидаги халқлар дўстлиги мавзусигача четда қолмайди.

«Яловбардорлар» тўпламидаги очерклар ҳақида гап борар экан, яна икки хусусиятни алоҳида таъкидлаш жонз. Муаллиф барча очеркларидан асрга тенгдош, бир касбдаги кишилар ҳақида фикр юритади. Бу, бир томондан, очеркист вазифасини бир оз енгиллаштиради. Очеркларнинг деярли барча қаҳрамонлари Октябрь инқилоби арафасидаги машаққатли турмушни татиб кўрганлар: қашшоқлик, оғир меҳнат, ижод қилиш, асарни чоп этиш мураккаблиklarини ҳис қилганлар. Инқилобдан кейин янги давр очерк қаҳрамонларини улуғлади, уларга ижод қилиш, янгиликлар яратиш, социалистик ижтимоий муносабатларнинг кашшофлари бўлиш имконини берди. Истаганча меҳнат, ижод қилиш, янгиликлар яратиш, муҳими, ўз меҳнати қадрланаётганини ҳис қилиш — улкан инсоний бахт. Очерк қаҳрамонлари мана шундай бахтга муяссар бўлган кишилар. Иккинчидан, янги давр, социалистик тузум очерк қаҳрамонла-

рига давлатни, илмий, ижодий ташкилотларни бошқариш ҳуқуқини берди. А. Корнейчук, П. Тичина, А. Упит, М. Шолохов, Н. Тихонов, К. Федин, М. Турсунзода сингари адиблар давлат арбоблари сифатида халқаро анжуманларда СССР манфаатини кўзлаб иш юритганлар. Хуллас, очерк қаҳрамонлари — ХХ асрнинг бахтиёр кишилари: уларга янги тузумнинг бунёдкорлари, бошқарувчилари бўлиш имкони берилган.

«Яловбардор»даги иккинчи хусусият шундаки, ўн беш қаҳрамоннинг ҳар бири ўзига хос адабий олам яратган. Бу оламнинг ўз қонуниятлари, кишилари, хусусиятлари, мураккабликлари мавжуд. Очерклар муаллифи санъаткорлар яратган оламни сиртдан кузатиб қўлига қалам олмаган. У ҳар бир адабий олам билан чуқур танишган: унинг бетакрор томонларини, бошқа оламларда учрамайдиган хусусиятларини синчиклаб кузатган. Мана, масалан, Андрей Упит яратган адабий олам. Ёзувчи йигирмадан ортиқ роман, юзлаб повесть ва ҳикоя, минглаб адабий мақолалар ёзган. Ёзувчининг ҳар бир романи латиш халқи тарихидаги муҳим воқеаларни акс эттиради. Ўзини ҳурмат қилган танқидчи А. Упит асарларини ўқимасдан, билмасдан бу улуг санъаткор ҳақида ёзишга журъат этармикан? Озод Шарафиддинов ишини ҳам енгиллаштирган, ҳам мураккаблаштирган яна бир масала бор. У машҳур ёзувчилар ижоди ҳақидаги илмий адабиётларни ҳам кўздан кечирган. Масалан, Михаил Шолохов асарларини у қанчалик чуқур ўзлаштиргани билан Л. Якименко, М. Сойферларнинг буюк санъаткор

ҳақидаги тадқиқотларини кўздан кечирмаслиги мумкин эмас эди.

Танқидий-биографик очерк жанри санъаткор ижодидаги бош белгиларга, етакчи асарларга урғу берилишини талаб қилади. Озод Шарафиддинов М. Шолохов ижоди ҳақида тўхталар экан, унинг «Тинч Дон», «Очилган қўриқ» асарлари хусусида кенг фикр юритади. Санъаткор услубидаги халқ тақдирини кенг тадқиқ қилиш хусусиятига эътибор беради. Леонид Леонов — фалсафий услубдаги санъаткор. Унинг ҳар бир асарида, хусусан, «Рус ўрмони»да инсон ва табиат масаласи ниҳоятда теран ҳал қилинади. А. Упит, М. Стельмах, Б. Кербобоев ижодларида халқ ҳаётини эпик тасвирлаш, халқ психологиясида рўй бераётган ўзгаришларни нозик кузатиш, Ватаннинг узоқ тарихини жонлантириш хусусияти кучли. Очеркист мазкур ёзувчилар ижодидаги барча асарларни тилга олган ҳолда, муҳим асарлари таҳлилига кенг ўрин ажратади. Николай Тихонов, Мирзо Турсунзодаларнинг ижодий тадрижи кўздан кечирилади, «Михлар ҳақида баллада», «Куз ва баҳор» асарларига эътибор берилади. Танқидчи бу ижодкорлар ҳаётида хорижий Шарқ мавзуси етакчи бўлганлигини кўрсатади. Н. Тихонов ҳам, М. Турсунзода ҳам Шарқ мавзусини янги типдаги санъаткор, социалистик тузум намояндаси сифатида ишлайдилар. Уларнинг асарларида янгича идеал илгари сурилади.

«Яловбардорлар» китобида М. Исаковский, А. Сурков, А. Прокофьев, П. Тичина, Петрусь Бровка, С. Михалков сингари шоирлар ижоди ҳақида фикр юритилади. Танқидчи ҳар бир

шоир ижодини алоҳида меҳр билан таҳлил қилади, услубдаги ўзига хосликларни очишга эътибор беради. «Александр Прокофьев ижоди давомида бутун бошли бир поэтик олам яратди. Бу поэтик олам ҳақида машҳур рус шоири ва адабиётшунос Н. Риленков жуда яхши ёзган эди: «Александр Прокофьевнинг замоннинг ҳамма шамолларига дуч келган поэтик дунёси ўзига хос. Бу дунёга кириш билан биз дарҳол ажиб бир майинлик ҳис қиламиз, унинг ранглари ёрқин, оҳанглари бой, унинг энг кичик гўшаси ҳам кенг ва шодиёна. Унда тўйиб-тўйиб нафас олгинг, ҳамма нарсани тўйиб-тўйиб кўргинг, ҳар товушга қулоқ тутгинг келади. Бу шимолий рус табиатининг афсонавий гўзал дунёси, балиқчилар ва ғаллакорларнинг дўстлик ва садоқат дунёсидир.

Ҳақиқий поэзия, чинакам гўзал шеърят чегараларни тан олмайди. Прокофьев шеъряти ҳам ана шундай бахтиёр қисматга эга».¹

О. Шарафиддинов Михаил Исаковский поэзиясининг муҳим хусусиятларини алоҳида таъкидлайди. М. Исаковский ўта халқчил, рус тилини, унинг оҳангларини яхши биладиган шоир эди. Унинг илк тўплами М. Горький диққатини жалб қилади. Халқ руҳига яқин шеърят доим қанотли бўлади: у миллионлар қалбидан жой олади, қўшиқ бўлиб оламга таралади. Очеркда М. Исаковский қўшиқлари, хусусан, машҳур «Катюша» ва унинг тарихи ҳақида ўринли фикрлар баён қилинган.

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. «Яловбардорлар.» Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1974, 146-бет.

«Яловбардорлар» китобида Александр Корнейчук драмалари, Сергей Михалковнинг бола-ларга аталган шеърлари, масаллари ҳақида ҳам анча теран фикрлар баён қилинган. Танқидчи А. Корнейчукнинг «Фронт», «Эскадра ҳалокати», «Ҳақиқат» пьесалари, уларда кўтари-рилган масалалар, қаҳрамон характерининг яратилиши тўғрисида мулоҳаза юритади. Китобда С. Михалковнинг серқирра ижоди, бир-бирига сира ўхшамайдиган қаҳрамонлари ҳақида ҳам мулоҳаза юритилади.

Совет адабиёти майдонида О. Шарафиддинов ҳали «кашф» этмаган миллий адабиётлар, ёзувчилар кўп. У озарбайжон шоири Сулаймон Рустам, татар халқининг қаҳрамон фарзанди Муса Жалил ҳақида ҳам очерк яратди. Сулаймон Рустам ижоди ҳақида гапирар экан, танқидчи Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода номларини бот-бот тилга олади. С. Рустам ҳаёти кўп жиҳатдан Ғ. Фулом ҳаётига ўхшаб кетади. Ҳар икки шоирнинг ижодий биографияси ҳам ўзаро яқин. С. Рустам ўз халқининг қаҳрамо-нона ўтмиши ҳақида кўплаб асарлар яратган. Айниқса, унинг «Қочоқ Наби» шеърӣ драмаси машҳур. Бу асарда шоир ҳақиқат ва адолат учун зolimларга қарши курашган халқ қаҳрамони образини яратади. Сулаймон Рустам — интернационалист шоир. Унинг кўпгина асарларида қардош халқлар ҳаёти тасвирланади. Бу ўринда унинг «Дўстлик» шеъри, Тошкент ҳақидаги «Туғма шаҳар» асарлари диққатга сазовордир.

Муса Жалилнинг қаҳрамонлиги, «Маобит дафтари» номли асари ҳақида эшитмаган одам топилмаса керак. О. Шарафиддинов «Замон Прометейи» номли очеркида Муса Жалил

ижодини тўла кўздан кечиради. Урушгача Муса Жалил етук санъаткор, чин гражданин бўлиб етишган эди. Унинг шоир сифатидаги фаолняти, жамоат арбоби сифатидаги ишлари диққатни жалб қилади. Муса Жалилнинг совет кишисига хос жасорати, янги типдаги санъаткорга хос қатъияти оғир синов кунларида — аспрликда, ўлимни кутини онларида сезилди. Очеркда Муса Жалил қаҳрамонлигининг, ижодкор сифатидаги шижоатининг элга маълум бўлиши тасвирланади.

Озод Шарафиддинов жаҳон адабиётининг йирик намояндалари асарларини бетиним мутолаа қилади. У бир пайтлар Генрих Гейне, Адам Мицкевич ҳақида шингил мақолалар ёзган эди. Уша мақолаларида К. Маркс ва Гейне, Пушкин ва Мицкевич дўстлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатган эди. Танқидчи бундан кейин ҳам қалбига яқин санъаткорлар ҳақида кўпроқ ёзиб, ўзбек китобхонини дунё адабиёти, унинг етук вакиллари ижоди билан таништириб бораверишини истардик. Танқидчининг бундай иши адабиётлар дўстлигини янада мустаҳкамлаган, маҳорат мактаби эшикларини тўлароқ очган бўларди.

ПОРТРЕТЧИ МАҲОРАТИ

Ҳар бир адабий турнинг етакчи жанри бўлганидай, адабий-бадий танқиднинг ҳам машҳур, қадимий жанри бор. Бу — адабий-танқидий портрет. Бу жанр уюштирувчи, қолипловчи характерга эга. Мукаммал адабий портрет таркибида тақриз, обзор, бадия, баҳс сингари шаклларни фарқлаш қийинмас. Бошқача айтганда, танқидчи адабий жараёнга таъсир этиш — тақризлар, обзорлар, эсселар ёзиш, баҳсга киришиш, суҳбатлар қуриш билан бирга йирик жанрдаги асарининг пойдеворини қуриб, материални йиғиб боради. Озод Шарафиддинов чорак асрдан бери юзлаб мақолалар, тақризлар, обзорлар ёзди. Ўзбек совет адабиётининг ўсишида, талантли шоир — ёзувчиларнинг кашф қилинишида, ижодкорлар маҳоратининг ўсиб боришида, тўлақонли характерларнинг вужудга келишида танқидчи асарларининг ҳиссаси улкан. Лекин танқидчи узоқ йиллар давомида яратган асарларини алоҳида факт, хизматини ўтаб бўлган адабий маҳсул сифатида ташлаб қўймади. У ўз мақола, тақризларини умумлаштириш — йирик илмий-назарий тадқиқотлар ва мукаммал адабий портретлар яратиш йўлини танилади.

Адабий портрет жанри танқидчидан, ёзувчи ҳаёти ва ижодига оид материалларни мукамал ўзлаштиришдан ташқари, теран, замонавий назарий билимни, давр ва адабиёт тараққиётидаги бош йўналишларни нозик англашни, характери яратилаётган санъаткорга нисбатан аниқ муносабатда бўлишни тақозо қилади. Адабий портрет яратувчида олим заковати, донишманд мушоҳадаси, санъаткор истеъдоди мужассамлашган бўлмоғи даркор. Мана шу учта хусусиятнинг бирлиги чин портрет яратиш учун етарли экан, дейиш ҳам гўллик бўларди. Баъзиларда юқоридаги белгиларнинг барчаси бўлиши, лекин маромидаги портрет яратилмаслиги мумкин. Моҳир портретчи ўз қаҳрамонига оид материалларни йиғиб бўлиб, уларни маълум қоидаларга мослаб асар ёзишга киришмайди. Бадий асар яратувчида бўлгани каби, портретчи қалбида тайёрланиш, ҳарорат жамғариш жараёни давом этади. Танқидчи қалбидаги қўр, ҳарорат бутун материални уюштириш, яратилаётган портретга жон, ранг, файз бериш даражасида бўлиши керак. Бошқача айтганда, қалбга яқин санъаткор портрети тез, жонли яратилади. Бу ерда гап фақат танқидчи билан портрети яратилаётган санъаткор орасидаги инсоний симпатияда эмас. Танқидчи билан санъаткор услубидаги яқинлик, бир хил тенденция ҳам жонли портрет яратилишининг омилларидандир.

Тасвирий санъат мутахассислари рассом яратган портретдаги ҳар бир деталь, чизиқ, раиғга эътибор берадилар, ундаги ижтимоий-индивидуал маъноларни қизиқарли ҳикоя қиладилар. Танқидчи яратган портретни рассом

яратган қиёфадай, завқ билан, ҳар бир чизиқ, белги моҳиятига кириб ҳикоя қилиш мумкинми? Эътибор берганмисиз, рассомнинг мукаммал асари — портретни тушунтиришда мутахассислар гапни эскизлардан бошлайдилар. Мана, О. Шарафиддиновнинг «Халқ бахтининг оташин куйчиси» номли Ғафур Ғулом портрети. Бу портретни «Чўққи» деб аталган анча мукаммал эскиз-мақола тўғрисидаги фикрдан бошлаш жоиз. Бу мақолада биз портретчининг тезкор ҳаракатини, портрет чизиқларини ёзиб боришини кузатамиз. Мақолада портретчи ҳолати жонланади: у чўққига шитоб билан яқинлашаётган, мақсадга эриша бошлаганини сезгач, яна ҳам чаққон ҳаракат қилаётган абжир одамга ўхшайди. Автор портрет чизиқларини ишонч билан тортди: унда довдираш, ўз ишининг ҳақлигига шубҳа билан қараш йўқ. Дарвоқе, ҳали бу эскизда йирик рангли чизиқлар йўқ...

Портрет-мақола ҳақида гапириб чизиқ деган сўзни кўпроқ тилга оляпмиз. Французча «*trait pour trait* — «чизиқдан чизиққача» иборасидан портрет сўзи келиб чиққан. Европа адабиётларига портрет, унинг назарияси, илк намуналари французлардан тарқалган. XIX асрнинг II ярмида Жюль Леметр, Шарль Сент-Бёвлар портретнинг намуналарини яратдилар. Улар асарларида бадиий ижод ҳосиласигина таҳлил қилинмай, ижодкор руҳияси, шахси ҳам акс эттирилган. Шарль Сент-Бёв биографик метод асосида портретлар яратади: «Сиз унинг қайтарилмас томонлари: бетакрор табассуми, пешонасидаги ғамгин ажинлардан тортиб тирналган нуқтани, сочлари орасига

яширинган оқ толаларни пайқаганингизда — таҳлил ўрнини ижод эгаллайди. Портретга «жон» киради, у яшай бошлайди, образ топилган бўлади».¹ Унинг «Дидро», «Корнель» портретларида шу хусусиятни учратамиз Сент-Бёв методидаги камчилик шундаки, ёзувчи ижодининг фактлари кўпинча объектив баҳоланмайди. Бу танқидчи бошлаган анъаналари Ромен Роллан, Андре Моруалар томонидан давом эттирилди. А. Моруанинг «Уч Дюма» (1957), Жорж Санд (1952), Гюго (1955) ҳақидаги портретлари диққатга сазовор. А. Моруа портретларида Шарль Сент-Бёв ижодидаги каби биографик метод етакчилик қилади. Танқидчи санъаткор шахсининг, характерининг шаклланишида тузум, ижтимоий муҳит, замонга етарли эътибор бермайди. Француз портретчи-танқидчиларининг бундай методини табиийки, биз тўла-тўқис қабул қила олмас эдик. А. Моруа ижоди давомида адабий биографиялар, танқидий тадқиқотлар (Диккенс, Шатобриан, Тургенев ҳақида) яратди. Танқидчи портретларининг қиммати шундаки, китобхон ҳам ҳаётий, ҳам адабий тажрибаси ниҳоятда кўп тадқиқотчининг қарашлари, кузатишлари билан танишади. (Маълумки, А. Моруанинг аксарият портретлари умрининг охирларида, саксондан ошганида яратилган.) Бизда Андре Моруа портретлари бир неча бор нашр этилган. 1971 йилда Москвадаги «Про-

¹ Ш. Сент-Бёв. Литературные портреты. Критические очерки. Изд. «Советский писатель», Москва, 1970, стр. 74.

гресс» нашриёти Андре Моруанинг 20 портретдан ташкил топган асарини нашр этди. Унда биз Вольтер, Руссо, Стендаль, Бальзак, Флобер, Ромен Роллан сингари машҳур санъаткорлар ижоди, жаҳон адабиётида ўзига хос йўналиши билан танилган Сент-Экзюпери, Ален сингарилар қиёфаси билан танишамиз. Рус адабиётида, танқидчилигида портрет жанри ўзига хос йўналишда шаклланди, ўсиб борди. И. С. Тургеневнинг «Адабий ва ҳаётий хотиралар», А. И. Герценнинг «Ўтмиш ва ўйлар» асарлари ҳам портрет, ҳам мемуар хусусиятига эга. Н. А. Добролюбовнинг «А. В. Кольцов» асари адабий-назарий портрет намунаси бўлса, «Ҳақиқий кун қачон келади?», «Обломовчилик нима?» мақолаларини И. С. Тургенев, И. А. Гончаров портретининг қабарик қирраси дейиш мумкин. А. М. Горький революциядан олдинги, кейинги ижодида ҳам адабий-танқидий портретлар яратишга жиддий эътибор берди. Буюк пролетар ёзувчиси яратган портретларда психологик таҳлилнинг теранлиги, типиклаштириш принциpidан унумли фойдаланилганлиги, мемуар асар белгиларининг сероблиги диққатни жалб қилади. Совет адабиётшунослигида М. Горькийнинг адабий-танқидий қарашлари, жумладан, портрет, мемуар жанридаги асарлари тўғрисида талай фикрлар айтилган. Адабий портрет совет танқидчилигининг етакчи жанрларидан бўлиб келмоқда.

Адабий портрет жанри Шарқ адабиёти учун ҳам бегона бўлмаган. Шарқ адабиётларида ёзувчи портрети аксарият ҳолларда тазкираларда, бевосита бадний асарларнинг ўзларида учрайди. Кўпинча биз Низомий Ганжа-

вийнинг «Ҳафт пайкар» достонини «Етти гўзал» деб атаймиз. Машҳур озарбайжон шоирининг «Ҳафт пайкар»ини аслида «Етти портрет» деб аташ тўғри бўларди. Пайкар сўзи сурат, қиёфадан чуқурроқ, кенгроқ маънони англатади, Бошқача айтганда, Низомий Ганжавий етти мукамал портрет яратган: қаҳрамонлар қалбини, моҳиятини, ҳаётга муносабатини, диди-уқувини чуқур очиб берган.

Аксарият тадқиқотчилар Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарини таҳлил қилар эканлар, жажжи адабий портретлар ҳақида гапирётгандай бўладилар. Профессор Маҳмудали Юнусов «Доно танқидчи, ғамхўр мураббий» мақоласида Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарини атрофлича таҳлил қилади. Муаллиф ҳеч қаерда «Мажолисун-нафоис»ни адабий портретлар тўплами деб атамайди. Аслида-ку, асарни портретлар тўплами деб аташ ўринсиз бўларди. Алишер Навоий ушбу асарда турли характерлар, шеърӣ услублар, уларнинг намояндалари ҳақида гапирса ҳам ўзининг муҳим ижтимоӣ-фалсафӣ, эстетик қарашларини тасдиқлайди. Асарда санъат даргоҳини муқаддас деб билган, шеърӣятни инсоният учун зарурий маънавий озик деб тушунган, ниҳоят санъат аслида кимларга, нимага хизмат қилишини англатаётган донишманд инсон, моҳир санъаткор пайкари намоён бўлади. А. Навоий асаридаги 459 шоир ҳақидаги маълумотларни, асосан, жажжи портретлар деб аташ ўринли бўларди. Шоир ҳар бир санъаткор ижодидаги етакчи нуқта, характеридаги бош белгига диққатни жалб қилади. А. Навоий маълумотла-

рини асос қилиб ҳар бир шоир ҳақида кўплаб гапириш, фикр юртиш мумкин. Буюк шоир энг асосий фикрни, маълумотни берганки, натижада у ёки бу шоирнинг кимлиги, қандайлиги аён бўлади. «Навоийнинг шеър ва шоир хусусидаги фикрлари фақат истеъдод эгаларининг ижодини ғоявий бадий жиҳатдан характерлаш билан чегараланмайди, айни замонда, уларнинг маиший ҳаёти, психологияси, хулқ-атвориغا оид муҳим масалаларни ҳам ўз ичига олади,— деб ёзади М. Юнусов ўз мақоласида.— Навоий гўё шоирга қарата: шундай яшашнинг керакки, ҳаётинг шеърнатдек юксак ҳиссий-маънавий оламга лойиқ бўлсин, шундай ёзишинг керакки, асаринг ҳамма мавжудотларнинг беэвази — инсон шарафига лойиқ бўлсин, акс ҳолда, сен чертган сознинг садолари ғализ эшитилади, дейди. Ҳар бир санъаткор тўғрисида сўзлаганда шу фикрга амал қилади ва уларнинг қиёфасини шунга қараб баҳолайди»¹.

Ўзбек танқидчилиги адабий портретлар яратишда бой тажриба орттирди. Сўнгги ўн йил атрофида юзга яқин адабий портретлар алоҳида китоб шаклида чоп этилди. Мана шу портретлар орасида О. Шарафиддиновнинг мақола-портретлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

«Чўққи» мақола-эскизида Фафур Фулом ижодига оид фактлар деярли тўла айтилади. Мақоладаги оҳанг бирлиги, бутунлиги ҳам диққатни жалб этади. Лекин «Чўққи»да порт-

¹ М. Юнусов. Саҳий қаламлар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1975. 39-бет.

рет учун зарур чизиқлар етарли эмас. «Дарёдил шоир» мақоласини ҳам Фафур Фулом портретини яратиш йўлида ташланган қадам дейиш мумкин. Унда Фафур Фулом ва мақола муаллифининг ўзаро муносабатларига оид уч лавҳа, хотира берилади. О. Шарафиддиновнинг Фафур Фулом ҳақидаги хотира-таассуротлари назарий-танқидий қимматга эга. Чунончи, муаллиф Фафур Фулом ижодининг янги авлодни тарбиялашдаги қиммати, санъаткор ва халқнинг узвий бирлиги каби масалалар тўғрисида ҳам фикр билдиради. «Чўққи» мақоласида Фафур Фуломнинг санъаткор сифатидаги қиёфаси чизилган бўлса, «Дарёдил шоир» мақоласида шоир қиёфасига ранг берилади, унинг инсоний жозибаси, сахий қалби, одамларга нисбатан меҳр-муҳаббати акс эттирилади. «Чўққи» ва «Дарёдил шоир» мақолалари бир-бирини ўзаро тўлдирар, Фафур Фулом — инсон, ижодкор ҳақида тушунча берарди. Лекин ҳали Фафур Фуломнинг мукамал портрети яратилмаган эди. Танқидчи портретга шундай чизиқлар тортиши лозим эдики, токи улар шоир ижодининг фактларини системалаштирсин, портретга ранг — жозоба киритсин. Портретдаги чизиқлар бирлиги ҳаётдаги шоир, инсон Фафур Фулом билан танқидчи асаридаги қаҳрамон-характер орасидаги мутаносибликни вужудга келтириши керак эди. Танқидчи ўз олдига мушкул вазифани қўяди: у Фафур Фулом портретини XX асрдаги санокли санъаткорлардан бири сифатида яратмоқчи бўлади. Француз портретчи танқидчиларидан фарқли равишда, О. Шарафиддинов Ф. Фулом характерининг шаклланишини, ижодий биографиясини социалистик тузум, ўзбек халқи-

нинг тарихи билан боғлиқликда кўрсатади. Тўғрироғи, Ғафур Ғулом истеъдоднинг рўёбга чиқиши социалистик тузумга боғлиқ бўлди. Болалигидаёқ «бошини силашга бир меҳрибон қўлга зор бўлган» етим революция бўлмаганида, улғайганида ҳам бир хизматкор, номсиз-нишонсиз кимса бўлиши табиий эди. Ғафур Ғулом янги тузум билан бирга шаклланди, улғайди: замон янги кишиларга суянди, янги кишилар янги тузум йўналишини белгилаётганларидан завқландилар. Замон кишиларни курашга, қуришга, бунёдкорликка ундар эди. Янги тузум Ғафур Ғуломларга янги онг, янги эътиқод берди, уларни тинимсиз ишлашга ундади. Янги авлод ўзи ҳаракат қилаётган муҳитнигинамас, ҳатто бир мамлакатнимас, бутун дунёни ўзгартириш, революция қилиш орзуси билан яшарди. Ғафур Ғулом портретини чизар экан, танқидчи ижтимоий ҳаёт ва шахс тақдир масаласини портретнинг ўқ чизиги сифатида тортади. Асардаги симметрия мана шу чизиққа кўра белгиланиб, қиёсланиб борилади. Санъат асарида, илмий-назарий тадқиқотда, адабий-танқидий ишда ички боғлиқликни, мутаносибликни кўрсатиб турадиган қонуният мавжуддир. Санъаткор, тадқиқотчи ўз ишига қанчалик чуқур, жиддий киришса, сўзсиз, ички қонуниятлар, ёзилмаган тенгламалар сирини англайди. Бу ҳол тадқиқотчида, санъаткорда ўз ишидан қониқиш, завқланиш ҳиссини келтириб чиқаради.

Озод Шарафиддинов Ғафур Ғуломнинг Замон ва Макондаги ўрни, қимматини белгилагач, ўз қаҳрамонининг санъаткор сифатида шаклланишида роль ўйнаган омиллар

тўғрисида, поэзияда традиция масаласи хусусида мулоҳаза юритади. Портретдаги бу назарий фикрлар ўзаро боғланган, ички қонуниятлар талабига мос бўлса-да, қаҳрамон қалбини, моҳиятини очиш учун даромад эди. Тадқиқотчи Ғафур Ғуломнинг эстетик принциплари ҳақида тўхталар экан, бақувват назариётчи, нозик кузатувчи — таҳлилчи эканлигини кўрсатади. «Девордаги дуторнинг ёнидан пашша ўтса билинганидек, шоирнинг ҳам қалби сезгир бўлиши керак», — деган эди Ғ. Ғулом. Тадқиқотчи Ғафур Ғулом шеърятининг ҳаётийлигини, шоирнинг ижод қилишдан мақсадини, ниҳоят, қалбининг сезгир, таъсирчан бўлишини кўрсатар экан, юқоридаги гўзал фикрни келтиради. Портретчи-танқидчи маҳоратидаги етакчи хусусият қалбга «йўл топиш», унинг уриши-ю, ҳароратини, меҳрини, кенглигини ишонарли акс эттиришдир. Қайноқ, ҳароратли қалб ҳар бир санъаткорда бор. Тадқиқотчи санъаткор қалби орқали унинг қайси замонга, қайси халққа, қандай гоёга тааллуқли эканлигини очиши лозим. Озод Шарафиддинов Ғ. Ғулом портретини яратишда унинг ўзбек қалбли эканлигини нодир мисолларда кўрсатади. Шоир қалбининг нодир бойлиги — коммунистик эътиқод ҳақида ҳам гапирилади. Тадқиқотчи қалбни очар экан, портрет моҳиятини яратди. Энди шу қалб призмасидан туриб шоир яратган поэтик олам характеристикасини беради. Портретда Ғафур Ғуломнинг шоир, гражданин сифатидаги эволюцияси ижоднинг ҳаётийлиги, миллийлиги проблемаси бўйича очилади. Ғафур Ғулом эътиқодича, поэзия предмети бўлолмайдиган ҳодиса, нарса йўқ

эди. Санъаткор кўзи ҳар бир ҳодиса-воқеада, предметда шоирона образни, ижтимоий қимматга эга ғояни кўриши, ҳис этиши лозим эди.

Ғафур Ғуломнинг воқеликни қамраш ва акс эттириш уфқи ниҳоятда кенг эди. Шоир борлиғида хўжайинлик ҳисси, яратувчилик қуввати кучли эди. Дунёдаги ҳамма ҳодисаларда у ўзини алоқадор ҳис қиларди. Иттифоқ миқёсида қўлга киритилган ҳар бир ютуқ шоирни беҳад қувонтирар ва бу янги шеър, асар бўлиб юзага келар эди.

Озод Шарафиддинов Ғафур Ғулом поэзиясининг миллийлигини турли масалалар атрофида, хусусан, тил бойликларидан фойдаланиш, сўзни ҳис қилиш нуқтан назаридан текширади. Ғафур Ғулом умуминсоний, интернационал мавзуларда кўплаб асарлар яратди. Лекин шеърдаги миллий руҳ, миллий колорит ҳар доим унинг адресини — қайси адабиётга тааллуқли эканлигини кўрсатиб туради.

Адабий портретда шоир Ғафур Ғуломнинг новаторлиги янги инсон образини яратишдаги маҳорати, кашфиётлари орқали очиб берилди. Танқидчи шоир Ғафур Ғуломнинг турли даврда яратган инсон образининг ўзига хосликларини очиб беради. Шоирнинг ҳар бир даврда яратган образлари аниқ проблемалар атрофида очилади. Ғафур Ғулом поэмаларидаги образлар ҳақида гап борар экан, танқидчи асосан бир образ — Кўкан тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритади. «Кўкан» поэмаси А. Твардовскийнинг «Муравия мамлакати» асари, унинг бош қаҳрамони Никита Моргунок образига қиёсланади.

«Кўкан» поэмаси таҳлилигача биз портретда ҳам назарий умумлашмаларга, ҳам нозик кузатишу таҳлилларга, ҳам ўринли қиёсларга дуч келдик. Муҳими, шу ўрингача портретда кишини ўзига ром этувчи яхлитлик, оҳанг мавжуд эди. Тадқиқотчи Фафур Ғулом ижодини бир йўла ҳам назарий, ҳам қиёсий, ҳам эстетик таҳлил этиб бораётган эди. Поэмалар ҳақида сўз борар экан, «Бироқ мазкур ўринда буларнинг ҳаммасини таҳлил қилиб чиқиш имконияти йўқ», деган жумлани ўқиймиз. Фафур Ғулом прозаси ҳақида гап бошланиши билан «...прозасининг етакчи хусусиятлари ҳақида фикр билдириш билан чекланамиз»,— деган қарорга дуч келамиз. Фафур Ғулом прозаси ҳақидаги мулоҳазалар тўғри, танқидчи Фафур Ғулом прозаси эволюциясини кўрсатади. Лекин энди портретнинг бошланиш қисмидаги ҳарорат, жўшқинлик унчалик сезилмайди. Танқидчи адабий портрет яратганда бир хил руҳни, кайфиятни сақлашга интилиш лозим. Фафур Ғулом прозасини назарий-проблематик асосда, кўтаринки руҳда ёритиш учун О. Шарафиддиновда имконият мавжуд эди.

Адабий портрет жанри қаҳрамоннинг ўсиш-ўзгариш жараёнини, инсон сифатидаги ютуқ ва етишмовчиликларини кўрсатишни ҳам тақозо қилади. «Ажойиб кишилар ҳаёти» сериясида чиқаётган адабий-биографик асарларда бўлмасин, машҳур танқидчилар яратган, китобхонлар томонидан севилиб ўқиладиган адабий портретларда бўлмасин ёзувчининг инсоний қиёфасини тўлиқ акс эттириш хусусияти кўзга ташланади. Санъаткор ҳаёти, характери ҳаққоний, барча мураккабликлари

билан акс эттирилса, унинг асарларини англаш, қаҳрамонларини тушуниш осонроқ бўлади. «Ғафур Ғулом ҳар қанча буюк истеъдод эгаси бўлмасин, айти чоқда, у инсон эди ва инсоний заифликлар унга ҳам бегона эмас эди,— деб ёзади Озод Шарафиддинов.— Турмуш унга фақат нашъу намою шоду хуррамлик ато қилган эмас, балки уни кўпгина зиддиятлар, изтиробли синовлар билан тўқнаштирган. Буларнинг таъсирида баъзан шоир қалами суестлашиб, эҳтирослар тўлқини пасайиб ўртамиёна шеърлар ҳам туғилган бўлиши мумкин»¹.

Бир ёзувчи ҳақида ўнлаб адабиётшуностанқидчининг илмий тадқиқоти, монографияси, адабий биографияси, танқидий портрети, мақоласи босилиши мумкин. Ҳар бир тадқиқот — асарда ёзувчи биографиясининг фактлари, асарларга муносабат учраши табиий. Лекин бир санъаткор ҳақида икки ёки ундан ортиқ танқидчининг бир хил асари яратилиши мумкинмас. Чунки ҳар бир илмий асарда танқидчининг услуби — тушунчаси, билими, уқуви, диди, зеҳни сезилиб туради. Ғафур Ғулом ҳақида ҳам ўнлаб йирик асарлар яратилган. Лекин ҳеч ким Салоҳиддин Мамажонов тадқиқотлари билан Ҳомил Ёқубов ишларини, А. Акбаров билан Л. Қаюмов портретларини, О. Шарафиддинов билан Б. Имомов асарларини аралаштириб юбормайди. Ҳар бир тадқиқотчи ўз асарлари моҳиятига услубий «муҳри»ни тушириб қўйган бўлади. Ёзувчи

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Биринчи мўъжиза. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1979, 213—214-бетлар.

Абдулла Қаҳҳор ҳақида ҳам кўплаб тадқиқотлар яратилган. В. Смирнова, И. Боролина, М. Султонова, Ҳ. Абдусаматов, М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, К. Симонов, У. Норматов, П. Қодиров, И. Фафуров М. Маҳмудов ҳамда бошқалар асарларида А. Қаҳҳор ижоди таҳлил қилинади. Ҳар бир адабиётшунос ўзи танлаган адабий-танқидий жанр талаби асосида, ўз услуби йўналишига кўра А. Қаҳҳор асарларини ўрганади, ёзувчининг адабиётдаги ўрнини белгилашга интилади. Озод Шарафиддиновнинг А. Қаҳҳор ҳақидаги портрети ҳажман ўртача, бошқа тадқиқотлардан унчалик ортиқ ҳам, кам ҳам эмас. Албатта, ҳеч қандай асар, умуман ижод ҳажман баҳоланмайди. Гап асосда — айтилаётган гапнинг салмоғида, маъносида.

О. Шарафиддинов яратган «Истеъдоджилолари» портретининг композицияси мураккаб, поэмалар қурилмасида қўлланиладиган усулга ўхшайди. Бир қарасангиз, танқидчи А. Қаҳҳор асарларининг яратилиши тарихи ҳақида, бир қарасангиз, адабиётда кулгунинг ўрни тўғрисида, яна бир бобда истеъдоднинг намоён бўлиши, унинг кимга хизмат қилиши хусусида, бошқа бир ўринда ёзувчи меҳнати тўғрисида сўзлаётган бўлади. Хўш, бир-бирига унчалик уланиб кетмайдиган, бир ижод, ижодкор доирасидан четга чиқиб кетаётган фикрларни қандай бирлаштириш, портрет чизиқларини қандай туташтириш мумкин? Танқидчи дам Л. Н. Толстой, дам А. П. Чехов, дам Леонид Ленч, дам В. Смирноваю Ҳ. Тоқтош, Н. Г. Чернишевскию В. Г. Белинский фикрларига мурожаат қилади. Бир портрет яратиш учун шунча санъаткор қарашларига

суяниш, улар фикрини келтириш шартмикан? Ёзувчи ижодидаги «жонли одамларни кўрсатиш» мақсадида «Ўғри» ҳикоясини «ич-ичига кириб» текширади. Портретда ёзувчининг ҳар бир асарини тўлиқ таҳлил қилиш шартми? Танқидчи Абдулла Қаҳҳор ҳақида ёзар экан, ёзувчининг гоҳ деҳқонлару ишчилар, гоҳ студентлару зиёлилар билан учрашувини ҳам эслайди. Ёзувчининг машҳур санъаткорларнинг ижод ҳақидаги фикрларидан тортиб ёш шоир А. Орипов шеърлари тўғрисида айтган мулоҳазаларини ҳам келтиради. Портрет таркибига шахсий учрашувлар, хотираларни сингдириш мумкинми? Уларнинг миқдори қанча бўлиши лозим? Ниҳоят, Озод Шарафиддинов А. Қаҳҳор ҳақида, унинг асарлари тўғрисида гапирар экан, санъаткорга бўлган симпатияси аниқ сезилиб туради. Тадқиқотчининг ўз объектига нисбатан ўта симпатияда ёхуд антипатияда бўлиши илмий объективликка соя ташлайдими?

Қачонлардир танқидчилигимизда асарни бўлак-бўлакларга ажратиб, уларни бир-бирига қўшмасдан «таҳлил» қилиш пайти бўлган. «Танқидчи» асардан узиб олинган «бўлак»ка ўз «қарашларини» жойлаб, ёзувчи ҳақида тўлиб-тошиб, «эркин» фикр билдирган. Ҳозир танқидчилигимиз маҳорат палласига, асарни бир бутун ҳолда ўрганиш — ёзувчи ғояси, ҳаёт ҳақиқати, ўз тушунчаларини умумлаштирган ҳолда хулоса чиқариш даврига келди. Ўзбек танқидчилиги асарни бутунсовет адабиёти доирасида, ҳатто умумжаҳон адабиёти бирлигида ўрганишга интилмоқда.

Танқидчи адабий жараённи дунё миқёсида

кузатиб бораётган бўлса, назарияни, ўтмиш адабиётни чуқур билса, унинг асарлари ҳар томонлама мукамал бўлиши табиий. Ўзбек танқидчилигида бадий асар тўқимасини «кўриш», тузилишини англаш хусусияти кучли. Лекин танқидчилигимизда бадий асар бутунлиги, яхлитлигини англлатувчи оҳангни тинглаш маҳорати кучли эмас. Мен «Истеъдод жилolari» портретидаги ички тузилишни кўришга нисбатан, ундаги бирлик-бутунликдан таралаётган оҳангни эшитаётгандай бўламан. Бу оҳанг қалбдан отилиб чиқётган, тобора авж пардаларга интилаётган қўшиққа ўхшайди. Қўшиқ, одатда сўзлари, маъноси билангина эмас, қалбларимизга таъсири, мудраб қолган туйғуларимизни уйғотиб юбориши, ниҳоят, ҳаётга завқ-шавқ билан қарашга ундаши билан ҳам қимматлидир. «Истеъдод жилolari»ни ўқир экансиз, ундаги фикрлар, туйғулар бир ижодкор яратган асарлар доирасидан четга чиқиб кетади. Сиз адабиётнинг сеҳрли кучини англагандай бўласиз, бадий ижод деб аталган дунёга кириб олиш осон эмаслигини тушунасиз, сўз деб аталган қуролдан моҳирлик билан фойдаланиб, бир-бирига ўхшамайдиган жонли одамлар характери яратилаётганлигини, уларнинг ҳаётдаги кишилар қалбидан «жой» олаётганлигини кўриб қувонасиз. Танқидчи «Истеъдод жилolari»дек асар яратиши учун аниқ объект — ёзувчи ижоди бўлишидан ташқари, янги давр, унинг кишилари бўлиши лозим эди. Октябрь инқилоби, янги адабиёт, марксча-ленинча дунёқарашдаги санъаткор типининг вужудга келиши, ниҳоят диди баланд танқидчи меҳнатини қадрлай оладиган китобхоннинг пайдо бўлиши «Истеъ-

дод жилolari» дай портретнинг яратилишига замин бўлди. Асарда танқидчи симпатияси сезилиб туради дедик. Аммо бу бир ёзувчи ижодига нисбатан муҳаббатнинг ифодаси эмас. Мақолада танқидчининг эстетик принциплари: бадий адабиётни тушунishi, идеалидаги санъаткор тимсолини яратишга интилиш, ниҳоят унинг фикрларини англаб етадиган китобхонни ўз ёнида кўриш истаги сезилиб туради. Биз учун китобхон билан қадамма-қадам юрадиган (баъзан ундан ортда қолиб кетадиган) танқидчимас, балки анча илгаршлаб кетган, 10—15 йиллардан кейинги воқеаларни ҳам аниқ кўра оладиган олим — мунаққид қимматлидир. Ўзбек танқидчилиги учун ҳам назарий-ғоявий, ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам бадий-эстетик жиҳатдан қимматли асарлар лозим.

Биз портрет сўзи чизиқлар, уларнинг ўзаро улашиб кетишидан келиб чиққанлигини айтган эдик. Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги адабий портретда қандай асосий чизиқларни — ёзувчи услубини белгилайдиган хусусиятларни фарқлашимиз мумкин? Танқидчи А. Қаҳҳор портретини яратишда асосий чизиқни тортар экан, адабиётнинг халқ учун яшашини, жамиятга хизмат қилишини кўрсатиб бермоқчи бўлади. Истеъдод — инсоннинг ноёб бойлиги. Бу бойлик халққа хизмат қилсагина ҳақиқий баҳосига эга бўлади. Бадий адабиётни истеъдодли кишилар яратадилар. Улар яратган маҳсул, табиийки, халққа, жамиятнинг эзгу идеалларига хизмат қилмоғи лозим. Озод Шарафидинов ўзининг қатор мақолаларида талант деган тушунча, унинг моҳияти ҳақида гапирди. «Талант — халқ мулки, — деб ёзади танқидчи. — Талантнинг мукамал рўёбга

чиқишидан, камол топишидан бутун халқ баҳраманд бўлади. Шунинг учун ҳам талантларга ғамхўрлик ҳар бир адабиёт жонкуярининг муқаддас иши»¹. Талант халққа хизмат қилмаса, юксак ғояларни амалга оширишга йўналтирилмаса, ундан ҳеч кимга наф йўқ. О. Шарафиддинов А. Қаҳҳорнинг «Сароб» романидаги анча истеъдодли Саидийнинг фожиасини очиб кўрсатади. Саидий фақат худбинлик йўлидан борди, дўстларидан, соғлом муҳитдан четга чиқди, охир-пировардида талантнинг уволига қолди — хор бўлди.

Адабий портретда «Шафтоли» (О' Генри) ва «Анор» (А. Қаҳҳор) ҳикоялари қиёсан таҳлил қилинади. Бир ҳикояда эрка, тантиқ хонимнинг галдаги эркалиги туфайли эрнинг елиб-югуришлари кўрсатилса, иккинчи ҳикояда хотини учун иккитагина анор топиб беролмаган эрнинг аҳволи, анорга бошқоронғи бўлган аёлнинг фожиавий ҳолати тасвирланади. Бир ҳикоядаги воқеалар теран илдизга — ижтимоий мазмунга эга эмас, иккинчисида анор детали орқали жамиятда инсоннинг қадр-қиммати масаласи кўрсатилади.

Абдулла Қаҳҳор портретидаги иккинчи чизиқ — ёзувчи асарларининг табиийлиги масаласини очишдир. Танқидчи асарнинг ҳаётийлиги, табиийлиги масаласини услубга улаб юборади. Санъаткор борки, у кўрган-билганини — чуқур ҳис қилганини ёзади. «Кўрмагунимча, билмагунимча — ишонмайман» — де-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Талант — халқ мулки. ЎзЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1979, 65- бет.

ган принцип фанда қадимдан бор. Абу Райҳон Беруний ҳам бу принципга асосан иш тутганини кўрсатувчи ҳикоятлар талайгина. Абдулла Қаҳҳор ҳам кўпроқ амалиётда кўрганларини, билганларини ёзувчи санъаткор. Унинг энг яхши асарлари ҳаётий ҳодисаларни чуқур ҳис қилиш орқали ёзилган. Аксинча, «Олтин Юлдуз» қиссаси, «Қўшчинор чироқлари»нинг баъзи қисмлари қалбда из қолдирмаган таассуротлар асосида ёзилгани учун ҳам танқидга сабаб бўлди. Озод Шарафиддинов асарларида фикрни қиёсан далиллаш усули кенг қўлланилади. Абдулла Қаҳҳор услубидаги чуқур ҳис қилинган, яхши билинган воқеаларни акс эттириш принципи бошқа санъаткорларда ўзгача акс этишини кўрсатиши мумкин эди. Масалан, тарихий темада асар ёзувчилар асосан ўзлари кўрмаган, аммо чуқур ҳис этган воқеаларни акс эттирадилар. Демак, ёзувчи ўзи шоҳиди бўлмаган воқеаларни ҳам берилиб, қалбдан чиқариб ёзиши мумкин экан. Абдулла Қаҳҳор услуби ўзгача бўлган. Мана, дейлик, Ойбек Покистон ҳақида кўп ёзди. Аммо А. Қаҳҳор Ҳиндистон сафари ҳақида битта мақола ёзди. Ҳар икки ёзувчи ҳам ҳақ: ўз услубига содиқ қолган.

Озод Шарафиддинов А. Қаҳҳор яратган, бир-бирига ўхшамайдиган адабий образлар ҳақида кенг фикр юритади. А. Қаҳҳор изчил реалист эди. Холислик унинг асосий принципи бўлиб келди. О. Шарафиддинов холислик талабини бузган ёзувчига А. П. Чехов йўллаган мактубни келтиради. «Бемор», «Анор», «Даҳшат» ҳикояларида шундай ҳолатлар борки, уларни ҳис-туйғуларга берилмай, қаҳрамонга дардкаш бўлмасдан тасвирлаш амрима-

ҳол. «Бемор»даги қўшни кампир ҳолатини эсланг: кампир беморнинг ёстиғини тўғрилади, у ёқ-бу ёққа қараган бўлди, кейин ўтириб йиғлади. Нега йиғлади? Ҳикоянинг моҳияти кампир йиғисининг сабабини очади. Уқувчи бемор ҳолатини, гўдак ва Сотиболди аҳволини кампир англаганидай ҳис этмоғи лозим. Туроб-жоининг хотини («Анор») бошини тиззаларига қўйиб дераза ёнида ўтирибди. Бу ҳолатда қанчалик аянч, ўкинч, нолиш, қадрсизликни ҳис қилиш сезилиб турибди. Бу ҳолат расом учун тайёр асар, характер бўлиши мумкин.

А. Қаҳҳор асарларида образлар бир-бирини такрорламайди, уларнинг салбий, ижобийлиги характер моҳиятидан келтирилиб чиқарилади. Танқидчи бадий образ яратишда ёзувчи маҳоратини яна кўп мисоллар орқали кўрсатади.

«Истеъдод жилолари» портретигаги асосий чизиқлардан бири А. Қаҳҳорнинг сатирик сифатидаги истеъдоди, маҳоратини очишга йўналтирилган. Инсонни табиий ҳолатдан чекинтириш — кулдириш, йиғлатиш, асабийлаштириш энг мушкул иш. Санъат, санъаткоргина инсон қалбига таъсир этиши мумкин. Шунда ҳам инсонни кулдиришу йиғлатиш маҳорати ҳамма сўз санъаткорларида бўлавермайди. Кулдириш санъатининг сирини билишга ҳаракат қилганлар, ҳозир ҳам интиломқдалар. Бу санъат табиатида аллақандай сир, тўла тушуниб етиб бўлмайдиган томон бор. Аниқроғи кулдирувчи санъаткор табиати барча одамларникидан ўзгачароқ бўлади, шекилли. Унда кулгу қўзғатувчи ҳолатларни, хусусиятларни кўриш санъати, истеъдоди бўлса керак. Кулгу ҳам ҳар хил бўлади. А. Қаҳҳор инсон психологиясидан, характеридан келиб

чиқадиган кулгу мурватини бурай олган ёзувчи эди. О. Шарафиддинов А. қаҳҳор асарларидаги кулгу турларини санаб, баҳолаб берган. Ёзувчи вазиятидан, қаҳҳорон характеридан келиб чиққан ҳолда кулгуга эътибор беради. Масалан, Сухсуров («Сўнгги нусхалар») устидан кулиш Холнисо, Ҳамробиби муносабатларидаги кулгидан тамоман фарқ қилади. Мулла Норқўзининг «фаришта» хотини устидан кулиш Бўстонбиби («Аяжонларим») қилиқлари устидан кулишдан тамоман ўзгачадир. Битта кулгули ситуациянинг ўзида кулгунинг йўналишига кўра фарқлар мавжуд. Масалан, Вали сўфига эшак мия едириш воқеасида китобхон «жазоланаётган» Вали сўфи устидан мириқиб кулади. Сўфини жинни қилиш йўлини топган содда кишилар қилмишидан китобхон чеҳрасига табассум югуради. (Қизиғи шундаки, қиссада эшак мия едириш тўғри маънода қабул қилинади. Аслида, кишини ақлдан оздирадиган дори эшакнинг мияси эмас, эшак мия номли гиёҳдир).

Абдулла Қаҳҳор сатираларида тили дилига тўғри келмаган кишилар, ўзини олим, билагон деб тушунувчи фаросатсизлар образлари кўплаб яратилган. Н. Г. Чернишевский кулгу кўзгатишнинг бундай усули ҳақида ёзган экан: «Хунук нарса ўз ўрнида бўлмаган чоғда, гўзал бўлиб кўринишга интилган чоғда ва фақат шу чоғда ўзининг аҳмоқона даъволари, муваффақиятсиз интилишлари билан бизнинг кулгимизни қистайди».

Озод Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳор портретининг жонли чиқишига алоҳида ҳисса қўшган яна бир чизиқни тортади. Улардан бири ёзувчи меҳнати, асар устида чидам билан

ишлаши масаласини ёритади. Ҳар қандай асар ўзининг ички тузилиши — қонуниятига эга. Санъаткор шу қонуниятни топмагунча изланишни давом эттираверади. Қонуният топилмаса, асар компонентлари аро бирлик вужудга келмайди — характерлар боққа йўналса композиция тоққа интилади, сюжет билан ғоя йўналиши мос келмайди. Асар моҳиятидаги қонуният белгилангач, мослик, бутунлик, яхлитлик сезила бошлайди. Мана шу — ички таянч нуқтани топиб олиш учун санъаткор жуда кўп изланади, меҳнат қилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий портретини сўзга муносабат масаласисиз тасаввур этиш мумкинмас. О. Шарафиддинов санъаткорнинг сўз танлаш маҳорати ҳақида кенг фикр юритади. Ҳар бир асарнинг тўқимаси сўздан турлича фойдаланишни тақозо қилади. «Нутқ», «Адабиёт муаллими», «Оғриқ тишлар»даги персонажлар тилини ишлашда ёзувчи баландпарвоз, ялтироқ, тантанавор сўзлардан фойдаланади. Аслида, А. Қаҳҳор сўзни тежаб ишлатишни, жўнгина жумлалардан фойдаланишни хуш кўради. Изчил реализм сўз танлашда одмиликни тақозо қилади. Абдулла Қаҳҳор ижодининг сўнгги палласида биз қисман романтик майлни сезишимиз мумкин. Адибнинг «Муҳаббат», «Аяжонларим» сингари асарларида сал кўтаринки услуб сезилади. Бу ҳол ёзувчи асарларининг гуманистик пафосини янада орттиради. Бошқача айтганда, инсонга муҳаббат туйғуси ёзувчи асарларига ҳам янгича руҳ, романтик майл олиб кирди.

Умуман, «Истеъдод жилolari» портрети бадий ижод сирлари ҳақидаги қўлланмага ўхшаб кетади. Танқидчи бадий адабиёт ва

халқ тақдири, асарнинг тарбиявий аҳамияти, уни ичдан ёритиб турадиган маҳорат деб аталган дунёнинг тузилиши каби масалалар атрофида кенг мушоҳада юритади. Эҳтимол, баъзан танқидчи ўз қаҳрамони тасвирида холис бўлолмагандир, баъзан бутун бошли ижоддаги камчиликларни яхши кўролмагандир. Лекин бу камчиликлар «Истеъдод жилolari» тадқиқотининг қимматини пасайтира олмайди.

Бадиий асар биографияси ҳақида кўп гапирилади, ёзилади. Лекин танқидчилик асарларининг «ҳаёт йўли» ҳақида гапириш одат тусига кирмаган. Ваҳоланки, ҳар бир танқидчи ижодида қизиқарли «тақдирга» эга бўлган асарлар топилади. Озод Шарафиддинов қаламига мансуб икки портрет — «Мақсуд Шайхзода» ва «Миртемир»ни эгизакларга қиёс қилгим келади. Уларда ўхшаш томонлар жуда кўп: бир пайтда рус тилига таржима қилинган, юксак мукофотга сазовор бўлган.

Адабий-танқидий асарнинг машҳур бўлиб кетиши, ўқувчи қалбидан ўчмас жой олиши, табиийки, унинг моҳиятига, маъносига боғлиқ. «Мақсуд Шайхзода», «Миртемир» порретларидаги асосий нуқталар қайси, бу икки асар танқидчилигимизга қандай янгилик олиб кирди? Аввало шуни айтиш керакки, танқидчи портрет-мақола яратар экан, адабиётимиз босиб ўтган йўлни синчиклаб кузатади, ўз қаҳрамонининг адабиётимиз тарихидаги ўчмас изларини белгилашга интилади. Портрет-мақолада адабиётимиз даврлари, муҳим воқеалари аниқ, конкрет шахс (ижодкор) фаолиятига боғлиқ ҳолда жонлантирилади. Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, М. Бобоевлар адабиёт майдонига Ойбек, Ғ. Ғулум, Ғайратий,

Ҳ. Олимжон, Уйғун билан изма-из кириб келдилар. Танқидчи Мақсуд Шайхзода ва унинг қурдошлари ҳақида гапирар экан, Ғ. Фуломлар босиб ўтган йўлни такрорламайди. Ойбек, Ғ. Фуломлар ўз принципларини жиддий курашларда тасдиқладилар. Улар эскича қарашлар (унинг тарафдорлари)ни енгиб, янгича эстетик принципни тасдиқладилар. Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфиялар олдида янги воқеликни тўлиқ, бутун моҳияти билан акс эттириб бериш вазифаси турарди. Ҳаётимизда янгиликлар шунчалик кўп эдики, санъаткор уларни акс эттириш учун новаторлик йўлидан бориши лозим эди. М. Шайхзодалар учун социалистик ҳаётни тўлиқ, чуқур илдизи билан акс эттириш йўлини В. В. Маяковский кўрсатди. 20-йиллар охири, 30-йилларда В. Маяковскийнинг ижод мактабида таҳсил кўриш оммавий тус олди.

Тўғри, ҳамма ҳам Маяковский ижоди моҳиятини тезда англаб олмади. Гап В. Маяковскийнинг янгича шеърини усулида, жўшқинлигидагина эмас эди. Ҳамма гап В. Маяковскийдек янги воқеликни чуқур англаш, янги тузумга фидойи бўлиш, янгича дунёқарашда эди. В. Маяковский учун майда мавзу йўқ эди. У ҳар бир воқеа-ҳодисада янги тузум фазилатини кўрар, акс эттирар эди. Унинг поэзиясида янги тузум кишисининг ғурури, хўжайинлик туйғуси, буржуа синфига нисбатан мурасасизлик сезилиб турарди. Мақсуд Шайхзода ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб В. Маяковский поэзиясининг моҳиятини англади. Буюк пролетар шоири ижодининг асосларини англаб етиш узоқ изланишлар, қийинчиликларни енгиш туфайли бўлди.

О. Шарафиддинов М. Шайхзоданинг илк ижодидаги жўн, шунчаки ёзилган шеърларни кўрсатар экан, шоирдаги ўсиш мураккабликларини очади. Мақсуд Шайхзода Маяковский анъаналарини қанча чуқур эгалласа, унинг поэзиясида интеллектуаллик ва замонавийлик шунчалик аниқ кўрина бошлади. О. Шарафиддинов М. Шайхзода ижодини таҳлил қила туриб, замонавийлик тушунчасининг моҳиятини очишга интилади. Маълумки, замонавийлик санъаткорнинг ҳаёт, тараққиёт билан узвий бирлигидан вужудга келадиган хусусият. Санъаткор қалбида яратиш туйғуси жўш урса, унда ҳаёт оқими ҳамда халқ тақдири билан бирлик ҳисси мавжуд бўлса, замонавий асар яратилади. Замонавийлик ва интеллектуаллик бир-бирини тўлдирадиган, бойтадиган тушунча. О. Шарафиддиновнинг деярли барча мақолаларида замонавийлик, интеллектуаллик ҳақида гап боради. Санъаткор моҳиятида замонавийлик туйғуси, интеллектуаллик мавжуд бўлса, у шу масала ҳақида теран мулоҳаза юритиши мумкин. Аниқроғи, адабиётшунос-танқидчида замонавийлик ва интеллектуаллик ўзига мос материал ахтаради. Озод Шарафиддинов ўз асарлари учун интеллектуал санъаткорлар, замонавийлик туйғуси устун бўлган қаламкашлар ижодини материал қилиб олади. Танқидчи Ойбек, Ғафур Ғулом, Яшин, А. Қаҳҳор, М. Шайхзода, Зулфия ҳақида ёзadими, А. Мухтор, М. Бобоев, О. Ёқубов, П. Қодиров, А. Орипов асарлари тўғрисида қалам тебратадими, доим интеллектуаллик ва замонавийлик тўғрисида мулоҳаза юритади. Танқидчи маҳорати шундаки, у ҳар бир санъаткордаги интеллектуалликни, асарларидаги

замонавийликни ўзига хос йўллар билан юзага чиқаради. Мақсуд Шайхзода, масалан, кутилмаган, чақмоқдай- пайдо бўлган образлари, ҳодисалар маъносини теран очиши билан диққатни жалб қилса, Зулфия поэзиясидаги назокат, сертуйғулик асосида интеллектуаллик мавжудлигини кўрсатади. Миртемирнинг замон, келажак ҳақидаги ўйлари фольклорга яқин, ўйноқи мисралар орқали юзага чиқса, Асқад Мухтор асарлари ўқувчини чуқур ўйга толдиради: инсоннинг бурчи, ҳаётнинг маъноси ҳақида хулосалар чиқаришга ундайди.

Мақсуд Шайхзода поэзиясининг бутун кўрки, ранглари В. Маяковскийнинг ижод мактабини ўтагач, кўзга ташлана борди. О. Шарафиддинов Миртемир, Зулфия, М. Бобоевлар ҳам шу ижод мактабидан баҳраманд бўлганликларини ёзади. В. Маяковскийнинг поэтик дунёси шунчалик ранг-барангки, ҳар ким ундан ўз уқуви, имконияти доирасида баҳраманд бўлади. Миртемир В. Маяковскийдан қанча чуқур ўрганса, унинг поэзиясида миллий руҳ, фольклор анъаналари шунча кучайди. Бошқача айтганда, шеърдаги фикр қанча тиниқ, ҳаётий бўлса, унинг оҳанги, жаранги ҳам шунчалик содда, равон бўлади.

М. Шайхзода, Миртемирлар, В. Маяковский анъаналаридан фойдаланибгина қолмадилар, улар ўз имконлари даражасида буюк шоир анъаналарини бойитишга, новаторликка интилдилар. Айниқса, М. Шайхзода ижодининг сўнгги палласи новаторликка интилишнинг ёрқин намунасидир. Шоир ўз қалбини дунё товушини тингловчи кучга айлантира олди: жаҳонда рўй бераётган қувончлару, қабоҳат-

лару, бунёдкорликлару, вайронагарчиликлар — барча-барчаси учун ўзини масъул деб билди. М. Шайхзода шеърларида жаҳон организининг ҳаракати, асаби, товуши ўз ифодасини топди.

Шундай қилиб, «М. Шайхзода», «Миртемир» портретларида О. Шарафиддинов ўзбек поэзиясидаги новаторлик, ҳаётийлик, замонавийлик сирларини очиб берди.

«М. Шайхзода» ва «Миртемир» портретларидаги академизм излари танқидчи услубидаги асосий белгиларга соя ташлай олмаган. О. Шарафиддинов — ҳиссий-образли услубдаги танқидчи деган эдик. Шу сабабли ҳам у шоир ижодидаги ҳақиқий гўзалликни, кашфиётни нозик ҳис этади, уни мумкин қадар мукамал ёритишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Мақсуд Шайхзода шеърятини таҳлил қилар экан, танқидчи ундаги нозик, кутилмаганда пайдо бўлган қуйма образларга бепарво қарамайди. У М. Шайхзоданинг:

Ҳислар сизмас қалбимга,
Юраман хандон,
Ендирмоқчи бўламан
Лабимдаги папиросни
Осиё қуёшидан.

Ёки:

Баҳри Ҳазар лабига холдай
Қўниб олган озар пойтахти.

сингари образлари ҳақиқий санъаткорнинг кашфиётлари эканлигини таъкидлайди. Танқидчи шоир кўзининг нақадар синчков эканлигини қуйидаги образларда янада чуқурроқ кўрсатади:

Сақсовулнинг қил соясига
Сифмас ҳатто чибин қаноти.

Ёки:

Машина қизибди, отлар терлапти,
Капалак қаноти чангдан кирлапти.

«Севги ва тинчлик» шеърида ҳам худди ана шундай ихчам, аниқ ва дадил поэтик образни учратамиз:

Биласанми, бўса нима?
у — сўзсиз ғазал,

Ғоят гўзал айтилган мисра, —

деб ёзади танқидчи.

Миртемир поэзияси — ўзига хос дунё. Унда ҳар бир сўз маъносига, ўрнига, рангига эътибор берилади. Шоирнинг луғат фонди бой. У шундай сўзларни топиб қўллайдики, улар тасвирланаётган образни ёрқинлаштириб юборади. Миртемир поэзияси кайфият, ҳолатларни жонлантиради. Бундай поэзияни англаш, тушунтириб бериш кучли гўзаллик туйғусига эга бўлишни тақозо қилади. О. Шарафиддинов — Миртемир поэзиясининг мафтунни. У шоир ижоди ҳақида ўнлаб мақолалар ёзса-да, ташналигини қондира олмайди, янги мақолалар ёзишга чоғланаверади. Киши бирон ҳодисадан завқланиб кетсагина, образли фикр юритишга киришади, қалбидаги туйғуни юзага чиқаришга интилади. О. Шарафиддинов Миртемир поэзиясини қудратли, жўшқин дарёга, ҳар шеърини ирмоққа ўхшатади. «Миртемир»

портрети мана шундай образли фикр билан бошланади. Борди-ю, танқидчи ўз портретида қудратли дарё, шўх ирмоқ ҳолатини очиб бер-маса, юқоридаги ўхшатиш шунчаки кириш бўлиб қоларди, холос. Танқидчи Миртемир поэзиясининг илдизларини, қудратини, кимга хизмат қилишини ишонарли ёритиб беради.

О. Шарафиддинов кайфият яратувчи шеър-лар таҳлилига айниқса моҳир. У Миртемирнинг «Булут», М. Шайхзоданинг «Баҳорда ёмғир» шеърларини берилиб, ҳис қилиб таҳлил этади.

«Мақсуд Шайхзода», «Миртемир» портрет-лари ишонарли, лекин тугал эмас. Маълумки, портретлар яратилгандан сўнг ҳар икки шоир ҳам баракали ижод қилди. О. Шарафиддинов М. Шайхзода ва Миртемирнинг сўнгги ижоди ҳақида талай мақолалар ёзди. Назаримизда, ҳар икки шоир ижодининг сўнгги даврида шун-дай хусусиятлар борки, улар портретлар учун зарур чизиқлар ҳисобланади. Мақсуд Шайх-зода портретининг муҳим қирраси — унинг илмий-танқидий ижодидир. О. Шарафиддинов келажакда М. Шайхзода қиёфасининг шу томонига ҳам эътибор бериши лозимдай тую-лади.

Қизиқ, О. Шарафиддинов Ойбек портре-тини яратар экан, унинг поэзияси, прозасининг асосий нуқталарини кўрсатиб, бутун диққа-тини унинг илмий-танқидий фаолиятини ёри-тишга киришади. Мақсуд Шайхзоданинг ил-мий-танқидий асарларидаги услуб Ойбек танқидчилигидаги услубдан фарқ қилади. Ҳар икки санъаткор Навоий ижодини ўрга-нишни мақсад қилиб қўяди. М. Шайхзода А. Навоий лирикасининг ўзига хос томонла-рини ҳиссий-образли услубда очади. М. Ойбек

танқидчилик майдонига кириб келганида кўп муаммолар ҳали ўзининг илмий ечимини кутарди. Ойбек ҳеч иккиланмасдан кўпгина масалаларни ҳал қилишга киришди. Ёзувчи ўз илмий мақолаларини ёзишда марксча-ленинча назарияни асос қилиб олади. Марксизм-ленинизмни чуқур билиш Ойбек мақолаларининг ютуғини белгилади. У ҳар бир масалага фалсафий нуқтаи назардан ёндошарди. Унинг услубида фалсафийлик, масалаларни ички, диалектик боғлиқликда ҳал қилиш етакчи эди. О. Шарафиддинов Ойбекнинг ҳар бир масала илдизига теран назар ташлашлигини тасаввуф масаласидаги қарашлари орқали исботлайди. Танқидчи ҳақиқий танқид асарининг умрбоқийлигини белгиловчи хусусиятларни Ойбек мақолалари мисолида тасдиқлайди: «Менимча, бундай омиллар иккита: биринчидан, Ойбек ҳеч қайси мақоласида осон йўлни танламади, қуруқ тавсифийлик ёки баёнчилик методига амал қилмади. Унинг ҳар бир мақоласи тинимсиз изланувчи фикр асосига қурилган. Унинг илмий асарлари доимо проблематик характерга эга. Ойбек адабиётнинг энг мураккаб масалаларини қўйишдан, ҳал қилишдан чўчимайди. Ойбекнинг илмий асарларидаги навқиронликни, умрбоқийликни таъминлаган иккинчи омил шундаки, ҳар бир мақоласида кўзга кўринмаган ҳолда авторнинг шахси мавжуд. Биз уларда тадқиқотчининг синчков тафаккуринигина эмас, санъаткорнинг қайноқ қалбини ҳис қиламиз».

О. Шарафиддиновнинг Ойбекнинг илмий-танқидий фаолияти ҳақидаги мақоласи мукамал портретнинг бир қирраси — етакчи чизиги бўла олади. Танқидчи Ойбек лирикасини,

прозасини ўз услуби орқали ёритса, адабиёт-шунослигимиз яна бир мукаммал портрет билан бойиган бўларди. Бу гапни айтишимизнинг боиси шундаки, О. Шарафиддиновнинг Ойбек ижоди ҳақидаги лекцияларини студентлар мароқ билан тинглайдилар. Олим ҳаммага маълум, маъқул бўлиб кетган «Қутлуғ қон», «Навой» романлари, Ойбек поэзияси, поэмалари ҳақида ўз кузатишларини баён қилади. Муҳими, Ойбек асарлари танқидчига янги назарий хулосалар чиқариш имконини беради.

О. Шарафиддиновнинг Асқад Мухтор ҳақидаги «Ижоднинг катта йўлида» мақоласида муҳим назарий фикрларга дуч келамиз. Танқидчи замонавийлик ва актуаллик, бадиний асарда фикр ва ҳис мутаносиблиги, тавсифий ва тадқиқий асар, роман жанри мазмунида, шаклида рўй бераётган ўзгаришлар каби масалаларни Асқад Мухтор ижоди мисолида ҳал қилишга интилади. О. Шарафиддинов А. Мухтор асарлари атрофида бўлиб ўтган тортишувларга ўз муносабатини билдиради, нуқтаи назарини баён қилади. Кези келганда айтиш керакки, О. Шарафиддинов мақолаларида баҳслилик, тортишув деярли сезилмайди. Танқидчи ўз касбдошлари мулоҳазаларига экскурс қилишдан кўра, назарий хулосалар чиқаришга — асар моҳиятини ёритувчи қалитни топишга интилади. Бу тўғри йўлми? Танқидчилик аслида фикрлар, қарашлар, муносабатлар тўқнашадиган майдон. Баҳс буюк Беллинский асарларининг моҳиятини белгилаган. О. Шарафиддинов мақолаларини баҳсдан холи дейиш анойлик бўларди. Чунки танқидчи ўз асарларида вазиятни кўрсатишни эмас, масалани ечишни, исботлашни мақсад қилиб қўяди. У доимо

адабиётимизнинг тараққий этишига монелик қилаётган камчиликларни кўрсатишга интилади. Тўғрироғи, камчиликларни бартараф этиш заруриятини исботлайди. Шундай қилиб, танқидчи асарларини ҳаракатга келтирувчи куч кураш, қаршиликларни енгиш, ўз қарашларини исбот қилишдир.

Зулфия ҳақидаги портретдагина Озод Шарафиддинов қотиб қолган, адабиётни ҳис қилмайдиган «бир танқидчи» ҳақида гапиради, унинг даъволари «куракда турмаслигини» ишонарли далиллар билан кўрсатади. О. Шарафиддинов ҳеч қачон ланж, пишиб етилмаган хулосани ўртага ташламайди: унинг позицияси аниқ, шубҳага ўрин қолдирмайдиган бўлади. Асқад Мухторнинг «Чинор» романи ҳақида жуда кўп фикрлар айтилди, баҳслар бўлди. О. Шарафиддиновнинг «Чинор»га муносабати бундоқ: «Аммо ҳамма гап шундаки, «Чинор»га традицион нуқтаи назардан ёндошиб бўлмайди, чунки бу асар жанр эътибори билан ҳам, услубига, ғоявий-бадий хусусиятларига кўра ҳам адабиётимизда янги ҳодисадир. Тасвирий санъатда мозаика деган гап бор, рассом турли-туман шиша парчаларини ёки рангдор тошларни бир-бирига мослаб шундай жойлаштирадими, охир-пировардида яхлит бир сурат пайдо бўлади. А. Мухтор «Чинор»да рассомликдаги ана шу мозаика приёmidан муваффақиятли фойдаланганга ўхшайди. Дарҳақиқат, ҳаётнинг ўзи мозаикага ўхшаб кетади: у бениҳоя хилма-хил, қарама-қарши қирралари ички яхлитликдан маҳрум, муайян қонуниятга бўйсунмайдиган тасодифлар йиғиндисидай кўринади. Фақат ҳаётни синчиклаб ўргангандагина, ўша хилма-хил

ҳодисалар ва қарама-қарши қирраларнинг моҳиятига киргандагина ҳаётни бошқариб турувчи, тараққиётга муайян йўналиш бағишловчи қонуниятларни аниқлаш мумкин».

Асқад Мухтор ҳақидаги портрет-мақола етук, назарий жиҳатдан мукамал. Лекин бизнингча, танқидчи А. Мухтор портретини яратишда санъаткор моҳиятини белгиловчи ҳужайралардан, тўқималардан келиб чиқмаётгандай туюлади. Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор портретларини яратишда танқидчи индивидуал қиёфадан умумий хулосалар томон боради. А. Мухтор портретини яратишда катта назарий масалалардан ижодкор «сир»лари томон йўналиши сезилади. Ҳар ҳолда портрет А. Мухторнинг ўзидай ҳеч кимникига ўхшамайдиган мураккаб, мукамал бўлишини истар эдик. Ишонамизки, О. Шарафиддинов қўлига бир олган темани қайта-қайта, маромига етмагунча ишлайверадиган танқидчи сифатида Асқад Мухтор портретига яна қайтади, ундаги ўзига хос чизиқларни тасвирлайди.

О. Шарафиддинов адабиётга ўзи билан бир даврда кириб келган ёзувчилар ҳақида ҳам кўп мақолалар ёзган. Чунончи, у Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодировнинг деярли ҳар бир янги асарига тақриз ёзди. «Қора кўзлар» романига бағишланган «Улғайиш» мақоласи ёзувчи П. Қодировнинг адабиётдаги ўрни, қаҳрамонларининг ҳаётийлиги ҳақида маълумот беради.

Танқидчи романдаги қаҳрамонларга характеристика беради, унинг барча компонентла-

рини яхлит, бир бутунликда кўрсатишга иштилади. Одил Ёқубовнинг «Олма гуллаганда...», «Ларза», «Эр бошига иш тушса...» асарлари ҳақида О. Шарафиддинов биринчилардан бўлиб тақриз ёзди. «Ижод довлари оша...» портретида О. Ёқубовнинг ўзига хос томонлари, санъаткорлик услуби очиб берилди. Танқидчи ёзувчи асарларининг ҳаётний замини, қаҳрамонларининг прототиплари ҳақида кенг фикр юритади. Танқидчи О. Ёқубовнинг ижодий эволюциясини, улғайиш машаққатларини ҳаққоний тасвирлайди. Танқидчи тўғри таъкидлаганидай, О. Ёқубов ҳаётдаги йўналишларни, кишилар психологиясидаги ўзгаришларни нозик кузатади. Ёзувчининг қиссалари 60—70-йиллар кишиларининг ўйларини, туйғуларини ҳаққоний акс эттиради. О. Ёқубов ҳар бир асарда тиш-тирноқли, қатъиятли, тиришқоқ инсон образини идеаллаштиради. Адабий портретда ёзувчининг «Улуғбек хазинаси» романи таҳлилига ҳам катта ўрн берилган. Танқидчи мазкур романнинг адабиётимиздаги ўрнини, қимматини белгилаб беради. «Ижод довлари оша...» ёзувчи сифатида шаклланган, ўзининг муҳим асарларини яратиш босқичига кўтарилган санъаткорнинг портрети сифатида ўзбек танқидчилигида, танқидчи ижодида қимматлидир.

О. Шарафиддинов Улмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Уткир Ҳошимов сингари ёзувчилар ҳақида ҳам мақолалар ёзди. «Одам бўлиш қийин...», «Дамир Усмоновнинг икки баҳори», «Шошма, Қуёш» асарларига ёзилган тақризлар Улмас Умарбеков портретининг яратилишида асос бўлса ажаб эмас. «Қалб ёлқини» мақоласида Абдул-

ла Орипов поэтик дунёсининг муҳим белгилари кўзга ташланади. Танқидчи шоирнинг ўзига хос овозини, образлари дунёсини, туйғулари йўналишини кўрсатишга интилади.

Танқидчи янги-янги адабий портретлар яратиш йўлида ҳаракат қилмоқда. Адабий портрет яратиш — ҳеч кимникига ўхшамаган санъат дунёсини қайта кашф этиш, ундаги янги хусусиятларни ёритиб беришдир. Адабиётни ўзига хос услубдаги санъаткорлар яратади. Ҳар бир санъаткор адабиётга ўз дидини, қарашларини, адабий образларини, қалбини бахш этади. Танқидчи адабий портрет яратиш орқали адабиётининг бойлигини, ранг-баранглигини, услублар жилоларини очади. О. Шарафиддиновнинг портрет яратишдаги маҳорати янада теранроқ, атрофлича ёритилиши лозим.

ХОТИМА

Ўзбек совет танқидчилиги курашларга тўла даврларга, мураккаб биографиясига, қанчадан-қанча намояндаларига эга. Ҳар бир мунаққид ўз имконияти даражасида танқидчиликнинг ривожланишига ҳисса қўшди. Босиб ўтилган йўлга назар ташлар эканмиз, йиллар ғубори баъзи танқидчилар номларини хиралаштирганлигини, айрим танқидчилар, ўзлари сезмаган ҳолда, нотўғри хулосалар чиқариб қўйганликларини, баъзи асарларда илгари сурилган ғоялар ҳамон ўз қимматини йўқотмаганлигини кузатамиз. Танқидчилик табиатидаги бир хусусият диққатни жалб қилади: у доим истеъдодли мунаққидларга ташна бўлади. Истеъдодли танқидчи давр руҳини, адабиёт тараққиётидаги асосий йўналишларни, ўқувчилар оммаси эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда фикр юритади, хулосалар чиқаради. Эллигинчи йилларнинг ўрталарига келиб бизнинг ҳаётимизда, адабиётимизда сезиларли янгиликлар рўй беради. Бу янгиликларни чуқур англайдиган, улар моҳиятини ёритиб берадиган танқидчиларга эҳтиёж сезилди. Танқидчиликда янги номлар пайдо бўлди. Шулардан бири Озод Шарафиддинов эди. Танқидчи илк асарлари биланоқ диққатни

жалб қилди, ҳам ёзувчи, ҳам китобхон қалбига йўл топди, уларнинг ишонч-эътиборини қозонди. Мана, сал кам ўттиз йилдирки ўзбек танқидчилигида Озод Шарафиддиновнинг ўктам овози янграб турибди.

Ўз ижоди давомида танқидчи қандай ютуқларга эришди? Танқидчилик — мураккаб, ички қонуниятларига эга бўлган яхлит, бир бутун соҳа. Табиийки, танқидчилар бу соҳадаги ютуқ ва камчиликларни «бу меники», «манависи сеники» деб кўрсата олмайдилар. Лекин ҳар бир танқидчи танқид соҳасидаги, адабий жараён тараққиётидаги ҳиссасини қалбан ҳис қилади. Озод Шарафиддиновнинг янги йўналишларни тасдиқлашдаги, ёш ижодкорларни тарбиялашдаги, миллий адабиётлар аро ҳамкорлик масалаларини ёритишдаги хизматларини қўя турайлик-да, гўзаллик туйғуси ривожланган ўқувчини тарбиялашдаги роли ҳақида қисман тўхталайлик. Бизда ўз соҳасининг моҳир усталари бўлган деҳқонлар, ишчилар, инженерлар, врачлар, ўқитувчилар жуда кўп. Лекин шуларнинг барисини эстетик диди юксак китобхон дейиш мумкинми? Афсуски йўқ. Аскинча, бизда бадий асардан завқ ололмайдиган, ундаги гўзалликни ҳис қилмайдиган китобхонлар ҳам топилиб туради. Китобхонлар конференцияларида ёзувчиларга бериладиган баъзи сийқа саволларни эшитиб, у ёки бу асар ҳақида ёзиб юборилган пала-партиш, жўн мактубларни ўқиб, очиги, уялиб кетасан, кўп нарсаларни ўйлайсан киши. Танқидий асарларни ўқишга одатланган, улар моҳиятини тушунадиган ўқувчининг фикрлаши ҳам, ҳаётга муносабати ҳам ўзгача бўлади. Ёзувчи ўзига йўлланган мактублар орасидан «жон-

лиларини» алоҳида ажратиб олади, фикри те-ран, мулоҳазалари ўринли ўқувчи билан дўст-лашишга ҳаракат қилади. Гўзаллик туйғуси ривожланган, бадиият қонуниятларини англаб етган ўқувчилар сони қанча кўп бўлса, маза-матрасиз, енгил-елпи «асарлар» шунча кама-яди. Ҳозирги ўзбек танқидчиларининг китоб-хон олдидаги масъулияти кучли: «Шарқ Юл-дузи»да босилган танқидий мақолани 200 минг, «Гулистон» журналида эълон қилинадиган мақолани 264 минг ўқувчи ўқийди. «Совет Ўзбекистони санъати», «Саодат», «Ўзбек тили ва адабиёти» сингари танқидий мақолаларга ўрин ажратадиган журналларнинг ўқувчилари сони йил сайин ортиб бормоқда. Ҳар бир танқидчи китобхондаги дидни тарбияловчи эканлигини унутмаслиги лозим. Озод Шара-фиддинов мақолаларини узлуксиз ўқиб борув-чилар сони жуда кўп. Танқидчи ўзининг устоз-лик бурчини ҳис қилган ҳолда қалам тебрата-ди. Бошқача айтганда, янги фикр, образли ифода мақолани ўқишли бўлишининг омили эканлигини танқидчи яхши ҳис қилади. Қувон-нарли ҳодисалардан бири шундаки, сўнгги йилларда танқидчи билан китобхон учрашуви анъанага айланиб бормоқда. Озод Шарафид-динов асарларининг ўқувчилари Фарғона во-дийсида, Жиззахда, Самарқанду Сирдарёда кўпайиб бораётганлиги кишини қувонтиради. Танқидчи почтаси ҳам мароқли суҳбатга мав-зу бўлиши мумкин. Китобхонлар Озод Шара-фиддиновга фақат асарлар ҳақида эмас, ўз турмушлари, қувончлари, ташвишлари ҳақида ёзадилар, танқидчидан маслаҳатлар, йўл-йўриқлар сўрайдилар.

Диди юксак, гўзаллик туйғуси ўткир китоб-

хонларнинг кўпайиб бориши ёзувчининг олди-га ҳам, танқидчи қаршисига ҳам янги вазифаларни қўяди. Дунё воқеаларини чуқур англайдиган, жаҳон адабиёти тараққиётини кузатиб борадиган китобхонга чайналиб қолган гапларни, фақат ўз адабиётимиз доирасидаги фикрларни такрорлай бериш мумкин бўлмай қолди. Қолаверса, адабий танқид илғор китобхондан ҳам анча олдинда юрмоғи, моҳияти неча-неча йиллардан кейин англашиладиган мулоҳазаларни ўртага ташламоғи лозим. Бу ўринда В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернишевский ижодлари танқидчиларимизга ўрناк бўлиши табиий. Худди шундай гапни бадий асарлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Ҳақиқий санъаткор замондан илгарилаб кетади, илғор китобхонни ўз ортидан эргаштиради. А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевский асарларининг мағзини миллий халқлар китобхонлари эндигина чақмоқда, буюк санъаткорлар маҳоратига қойил қолмоқда. Озод Шарафиддинов шу кунларда танқидчилик масалалари ҳақида чуқур ўйламоқда, унинг жиддий проблемалари ҳақида мақолалар ёзмоқда. Бу мақолаларда эртанги танқидчилигимиз уфқлари ёритилиб берилса ажаб эмас. Ҳозирги пайтда совет танқидчилиги эртанги проблемалар устида бош қотирмоқда. Аниқ айтиш мумкинки, социалистик реализм масалаларини (бойлиги ва ранг-баранглиги, новаторлик моҳияти, гуманистик пафоси) кенг ёритиш танқидчилигимизнинг вазифаларидан биридир. Ҳозирги кунда социалистик реализм методини ҳозирги замон адабиётининг ижодий тажрибасини сингдириб бораётган, жаҳон санъатида янги марраларни эгаллаб, тан оли-

ниб бораётган бадий йўналиш сифатида ёри-тиш мақсадга мувофиқ бўлиб қолмоқда. Масаланинг шундай тахлитда қўйилиши ўзбек адабиётшунослари масъулиятини ҳам оширади. Муҳими, бизнинг адабиётшуносларимиз социалистик реализм масалаларини СССР халқлари адабиёти, Шарқ халқлари адабиётлари мисолида ёритишлари лозим бўлади. Тўғри, ўзбек адабиётшунослари ҳозир ҳам социалистик реализмнинг жаҳон адабиётида тасдиқланаётганлигини исботлашга интилмоқдалар. Хусусан, мафкуравий кураш майдонида адабиётшуносларимиз жанговар хусусиятларини намоён қилмоқдалар. Лекин аксарият ҳолларда бизнинг адабиётшунослар ҳужумга зарба бериб, уни қайтариб бормоқдалар. Галдаги вазифа шундан иборатки, биз ҳужумкор бўлишимиз — социалистик реализм эгаллаётган марраларни илмий тасдиқлаб боришимиз лозим.

Танқидчилигимизнинг бир қанча конкрет масалалари ҳам диққатни жалб қилади. Чунончи, ўзбек танқидчилиги кўп масалаларни ҳал қилишда Умумиттифоқ танқидчилигидан ортда қолмоқда. Танқидчилигимиз сифатини кўтариш, уни Умумиттифоқ талаблари даражасига олиб чиқиш галдаги вазифадир.

Бизда социалистик реализм масалалари кўпинча эпик жанрлар материалларида ҳал қилинмоқда. Ваҳоланки ўзбек поэзияси социалистик реализмнинг энг нозик проблемаларини ёритиш учун бой материал бера олади. Озод Шарафиддинов, айтиб ўтилганидай, асосан поэзия танқидчиси. Уйлаймизки, танқидчи ўзбек лирикаси масалаларини ўз услубига хос — кенг миқёсда, чуқур назарий асосда

ёритиб беришга киришади. Озод Шарафиддиновга бундай талаблар қўйишга ҳақлимизми? Саволга Н. А. Добролюбовнинг «Кольцов» деган мақоласидан олинган парча орқали жавоб бермоқчимиз: «...шундай одамлар ҳам бўладики, улар ҳеч қачон бошқаларнинг орқасидан кўр-кўрона ва онгсиз равишда эргашишни истамайдилар, ҳеч қачон ўзлари ўйлашга, мулоҳаза юритишга ва ҳаракат қилишга эринмайдилар, балки, танлаб олган соҳаларида ҳамма вақт кучларини синаб кўришга ҳаракат қиладилар. Бундай одамлардан ҳаминша ажойиб ишларни кутиш мумкин»¹. Биз Озод Шарафиддинов асарлари ўзбек танқидчилиги тарихида узоқ-узоқ вақтларгача сақланишини, йиллар, замонлар ғуборига кўмилиб қолмаслигини истаймиз.

¹ Н. А. Добролюбов. Адабий-танқидий мақолалар. ЎзССР Давлат бадиний адабиёт нашриёти. Тошкент — 1959, 25-бет.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВНИНГ АСОСИЙ КИТОБЛАРИ РУЙХАТИ

1. Замон — қалб—поэзия. ЎзССР Давлат бадний алабиёт нашриёти. Тошкент — 1962.
2. Адабий этюдлар. Ғафур Ғулом номидаги бадний адабиёт нашриёти. Тошкент — 1968.
3. Яловбардорлар (Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари—ёзувчилар ҳақида танқидий-биографик очерклар). Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент —1974.
4. Истеъдод жилolari (Адабий портретлар). Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1976.
5. Биринчи мўъжиза (Адабий-танқидий мақолалар). Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1979.
6. Талант — халқ мулки. Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1979.

МУНДАРИЖА

Шаклланиш	3
Олимнинг олами	10
Сеҳрли дунё талқини	30
Маҳорат мактаби	71
Портретчи маҳорати	89
Хотима	: 124

На узбекском языке

Абдугафур Расулов

АЗАД ШАРАФИДДИНОВ

(Литературный портрет)

ТАҚРИЗЧИ САЪДУЛЛА АҲМАД

Редактор *Т. Алимов*

Рассом *О. Галицкая*

Расмлар редактори *В. Немировский*

Техн. редактор *Н. Жўраева*

Корректор *Э. Турсунбоева*

ИБ № 1088

Босмахонага берилди 26. 02. 1980. Босишга рухсат этилди 02. 10. 1980. Р 14340 Формати 70X90^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 4,83. Нашр л. 4,59. Тиражи 3000. Заказ № 161. Баҳоси 35 т.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонаси. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44. 1980.